

Europe's Gay Emancipation and Straight Borders

Een onderzoek naar de integratie van homo-emancipatie
in het Europese gemeenschapsdenken sinds de *War on
Terror*.

Tom Bouwmans

Masterproef aangeboden binnen de opleiding

Master in de Geschiedenis (MoSa)

Promotor: prof. dr. Patrick Pasture

Academiejaar 2018-2019

205.782 tekens

Ik verklaar me akkoord met de code of conduct van de faculteit Letteren voor
geloofwaardig auteurschap.

Woord vooraf

Met deze Masterproef knoop ik een hoopvolle boodschap voor de toekomst aan een opleiding die ik nochtans begonnen ben met een diepgaande passie voor het verleden.

Een beter begrip van de oplopende spanning tussen religieuze en seksuele minderheden in Europa vergt immers, naast de kennis van de historische wortels en het uitgebreide wetenschappelijke debat die de problematiek kenmerken, ook een kritische blik op de ontwikkelingen die zich (soms vrij letterlijk) voordoen tijdens het schrijven. Hoewel de nieuwste ‘culture war’ niet langer kan worden genegeerd, blijft een reflectie van de Europese Unie op de toedracht en de mogelijke oplossingen voor dit conflict, uit.

Het werken aan deze thesis heeft me veel voldoening geschonken, desondanks waren er met enige regelmaat tegenslagen zoals afgeschermd documenten, onbeantwoorde e-mails en een onbetrouwbare ‘afgeschreven’ laptop, die overwonnen moesten worden. Ik zou dan ook graag iedereen willen bedanken die mij heeft bijgestaan tijdens het schrijven van dit eindwerk.

Mijn dank gaat eerst en vooral uit naar professor Patrick Pasture, die met goede raad, interessante inzichten en nauwgezette correcties sinds 2017 betrokken is geweest bij deze onderneming. Waar menig student zeer veel contacturen dient te doorlopen met zijn promotor, heeft hij mij waar nodig de ruimte gegeven om zelf tot oplossingen te komen. De vaardigheden die ik daarnaast in de onderzoeksgroep *Quid Europa?* heb opgedaan, neem ik wijselijk mee naar mijn vervolgopleiding.

Tevens ben ik ook mijn dankbaarheid verschuldigd aan professor Martin Kohlrausch en professor Jan de Graaf voor hun inspanningen tijdens de masterproefseminaries *Politieke Geschiedenis 1800-2000*. Daarnaast heeft het contact met professor Pieter Bouwen, werkzaam aan het Instituut voor de Overheid (OE), en professor Klaartje van Kerckem bijgedragen tot een beter eindresultaat. In het bijzonder wil ik ook professor Lien Verpoest bedanken voor het delen van haar expertise, zowel na de presentaties alsook per mail door het aanreiken van referenties die van belang zijn geweest voor het voltooien van deze masterproef.

Tot slot een grote knipoog naar mijn gezin, Thibau Deputter en Bertrand (Berry) Vande Voorde.

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen.....	3
Inleiding.....	5
<i>The rise of a new culture war?.....</i>	<i>5</i>
Context.....	6
<i>A 'Europe' of values and the War on Terror</i>	<i>6</i>
Status quaestionis	9
Methodologie.....	12
<i>Between exclusion and tolerance: bronnenselectie.....</i>	<i>12</i>
<i>Narrating a 'new method': de drieledige discours-analyse</i>	<i>17</i>
Structuur.....	20
I. Het Europese eenheidsideaal uit de kast.....	22
<i>European identity or an imagined community?.....</i>	<i>22</i>
<i>Gay citizens of Europe!</i>	<i>24</i>
<i>Culture in your body.....</i>	<i>31</i>
<i>Possibilities and limits of Europe's normative power.....</i>	<i>34</i>
<i>Out of the Closets and into the Streets: The European Union versus The Council of Europe.....</i>	<i>36</i>
<i>Migrating Borders: the West and the rest.....</i>	<i>43</i>
II. De begrensde horizon van de Europese homo-emancipatie.....	49
<i>Gay emancipation: a Clash of Civilizations.....</i>	<i>49</i>
<i>...or a fruitful cultural exchange in Europe?.....</i>	<i>60</i>
Slotbeschouwing.....	64
<i>Between The War on Terror and White terrorism: A plea for pluralism and intersectional identities in the Europe of tomorrow.....</i>	<i>64</i>
Bibliografie.....	68
Bronnen.....	68
Werken.....	75
Digitale informatie.....	81

Afkortingen

Afkorting	Definitie
CDA	Critical Discourse Analysis
COC	Nederlandse vereniging tot integratie van homoseksualiteit
DHA	Discourse Historical Approach
EG	Europese Gemeenschap
EHRM	Europees Hof voor de Rechten van de Mens
ENV	Europa van Naties en Vrijheid
EU	Europese Unie
EU-MIDIS	European Union Minorities and Discrimination Surveys
EVRM	Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens
FRA	Fundamental Rights Agency
HVJ-EU	Hof van Justitie (Europese Unie)
ILGA-Europe	International Lesbian, Gay, Bisexual and Intersex Organisation- Europe
ILGBTR	European Parliament Intergroup on LGBT Rights
LGBT	Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender
LIBE	The European Parliament's Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs
OSCE	Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
RvE	Raad van Europa
VOEM	Vereniging voor Ontwikkeling en Emancipatie van Moslims

Birmingham, Groot-Brittannië
7 maart 2019 ¹

¹ 'British Muslim parents oppose LGBT lessons in primary school', *The Economist*, 2019, (<https://www.economist.com/britain/2019/03/09/british-muslim-parents-oppose-lgbt-lessons-in-primary-school>). Geraadpleegd op 9 maart 2019.

Inleiding

The rise of a new culture war?

Begin februari van dit jaar protesteerden moslims in Birmingham tegen ‘No Outsiders-classes’: hervormde lespakketten voor het basisonderwijs waarbij LGBT-standpunten onder de aandacht werden gebracht. De kritiek – voornamelijk afkomstig uit islamitische hoek – resulteerde in een afschaffing van het programma. Het voorval zou typerend zijn voor de oplopende spanning tussen ‘geseculariseerde’ liberalen en conservatieve moslims in Europa; “The parents seem to have won the latest battle in a new culture war”.² Een problematiek die volgens Paul Mepschen en Jan Willem Duyvendak al veel langer speelt; bijna een decennium geleden toonden deze academici aan dat homo-emancipatie in Nederland al geruime tijd wordt ingezet als politiek middel.³ Politici als Geert Wilders – en meer recent ook Thierry Baudet – nemen homo-emancipatie op in hun politieke retoriek, waarbij ze het ‘Nederlandse’ denken over homoseksualiteit afzetten tegen dat van niet-westerse culturen. Dergelijke politici willen daarmee accentueren dat religies als de islam haaks staan op de nationale identiteit.⁴ De kloof tussen voor- en tegenstanders van homo-emancipatie neemt daardoor toe, zo ook in het academisch debat. Mepschen en Duyvendak behoren tot de groep wetenschappers die vraagtekens stellen bij een vergaande gelijkstelling van homoseksuelen op Europees niveau. Uit een eerder literatuuronderzoek (2017/18) is gebleken dat *The War on Terror* en de vluchtelingen crisis steeds nadrukkelijker worden betrokken in de dialoog rond homo-emancipatie. Daarbij wordt het bestaan van een pan-Europese identiteit steeds minder in twijfel getrokken. Het grote hiaat in dit onderzoeksveld is echter dat de auteurs zich uitsluitend toeleggen op het bekritisieren en/ of creëren van theorieën rond de ontwikkeling van homo-emancipatie, maar deze niet of zelden relateren aan praktijkgericht onderzoek. Zo wordt er geen beroep gedaan op de kwantitatieve data verzameld door ILGA-Europe, noch gekeken naar de werkgroepen die door de Europese Unie zijn opgericht.

² *The Economist*, ‘British Muslim parents oppose LGBT lessons in primary school’.

³ MEPSCHEN, DUUVENDAK en TONKENS, ‘Sexual Politics’, 979.

⁴ OOST en REINHOUDT, ‘Tijdsgeest: de acceptatie van homoseksualiteit’, 27.

Daarom is de volgende tweeledige onderzoeksvraag geformuleerd: in hoeverre is homo-emancipatie onderdeel geworden van het eenheidsideaal van Europa sinds de War on Terror? En is deze ontwikkeling complementair of tegengesteld aan een toleranter houding jegens de islam? Daarbij wordt getracht de aannames – zoals het bestaan van een ‘Europese’ identiteit – en aansluitende theorieën uit de literatuur nader toe te lichten, door te kijken naar diverse bronnen afkomstig van drukingsgroepen voor homoseksuelen en moslims evenals van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa, de Fundamental Rights Agency en de Intergroup on LGBT Rights. Daardoor heeft dit onderzoek niet alleen een belangrijke maatschappelijke rol, maar vormt het ook een relevante aanvulling op het academisch debat rond de Europese homo-emancipatie. Hierbij wordt, voor de overzichtelijkheid van het onderzoek, uitsluitend gekeken naar de literatuur die gewijd is aan mannelijke homoseksualiteit op het Europese continent. Daarnaast wordt er een tijdsafbakening van september 2001 tot juli 2019 gehanteerd en zal er enkel worden gerefereerd aan materiaal buiten deze chronologische omkadering als dit expliciet in verband staat met latere bronnen of werken.

Context

A ‘Europe’ of values and the War on Terror

In de nasleep van de aanslagen op 11 september 2001 ontpopte zich een strijd tegen het terrorisme. De vraag of de Europese Unie moest deelnemen aan dit conflict resulteerde, mede door de variatie aan opinies in de afzonderlijke lidstaten, in een verdeeld Europa. Er ontstond een machtsvacuüm dat een voedingsbodem vormde voor rechts-extremisme/nationalisme en populistische politiek; symptomen van een ogenschijnlijke identiteitscrisis van het continent.⁵ De Europese cultuur zou onder druk staan; dreef de *War on Terror* Europa uit elkaar of zorgde het juist voor eendracht? Zijn er wel Europese – en in breder perspectief ‘westerse’ – waarden, geënt op een gemeenschappelijk verleden en vormen deze samen een ‘Europese’ identiteit? Hoewel het bestaan van zulk een identiteit in veel debatten wordt gecontesteerd, lijkt dit steeds minder het geval in de discussie rond de ontwikkeling en uitwerking van homo-emancipatie in Europa sinds de *War on Terror*. De notie van een Europees gemeenschapsdenken vormt niet

⁵ MEPSCHEN, DUYVENDAK en TONKENS, ‘Sexual Politics’, 965-966.

langer een strijdvraag, maar het vertrekpunt van studies in dit debat. Hoe komt dit? Draagt de gelijkstelling van homoseksuelen bij tot een gedeeld waardenpatroon in West-Europa, of vice versa?

Het begin van de 21ste eeuw vormde het startpunt van de laatste emancipatiegolf van homoseksualiteit in Europa. De openstelling van het burgerlijk huwelijk voor paren van het gelijke geslacht in Nederland ontketende een reeks ontwikkelingen waarbij de positie van de LGBT-gemeenschap in Europa werd gesterkt. Vergaande institutionalisering en professionalisering van de nationale en Europese homobewegingen resulteerden in een uitvoerig antidiscriminatiebeleid. Net als de tientallen drukingsgroepen en belangenorganisaties heeft ook de EU een grotere nadruk gelegd op de emancipatie van homoseksuelen.⁶ Vrije (homo)seksualiteitsbeleving wordt in die optiek verheven – boven elk cultureel arrangement – tot een fundamenteel mensenrecht, een houding die tot voor kort niet ter discussie werd gesteld.⁷ Critici stellen dat homo-emancipatie, en met name de LGBT-beweging die daar als drijvende kracht achter zit, een ideologische visie in zich heeft.⁸ De vrije (westerse) seksualiteitsbeleving zou niet zozeer een neutraal (universeel) mensenrecht zijn, maar een cultuurproduct dat, afhankelijk van de ideologische blauwdruk die wordt gevolgd, kan veranderen. Deze culturele invulling van homoseksualiteit, en in het verlengde homo-emancipatie, zou vooral voorkomen in uiterst rechts-conservatieve en religieus-fundamentalistische kringen.⁹ Het is dan ook omwille van die culturele connotatie van de Europese homo-emancipatie, dat deze in verband kan worden gebracht met groepsvorming, identiteitsconstructies en vormen van uitsluiting op zowel lokaal, nationaal als Europees niveau.

De aanvang van de laatste fase van de Europese homo-emancipatie verloopt parallel met de start van de strijd tegen het terrorisme. Onder de noemer *The War on Terror* kunnen verschillende conflicten, veelal geënt op religieuze breuklijnen, in het Nabije Oosten uit de periode 2001-2009 worden geplaatst. De daaropvolgende strijd tegen de terreurgroep Islamitische Staat (IS) – een uitgesproken radicaal Islamitische militie die gericht is op het uitbouwen van een kalifaat – vormt in die optiek een culminatiepunt van de ideologische spanningen op het Euraziatische continent sinds het begin van de 21ste eeuw. De eventuele frictie tussen de Europese homo-emancipatie – als veruitwendiging van het liberale

⁶ TAKÁCS en SZALMA, 'Homophobia and same-sex partnership legislation in Europe', 367.

⁷ LAMBAERTS, 'LGBTQ+-verhaal een ideologische kwestie', *VRTNWS*.

⁸ MAERTEN, M., 'De regenboogpin is niet neutraal', *VRTNWS*.

⁹ MAERTEN, M., 'De regenboogpin is niet neutraal', *VRTNWS*.

gedachtegoed dat de EU wil uitdragen zowel binnen als buiten Europa – en conservatieve strekkingen binnen de islam is, zoals te zien in de proloog, een realiteit. Deze spanning dient wel te worden genuanceerd. Het is immers niet zo dat alle homoseksuelen en desbetreffende emancipatiebewegingen zich afzetten tegen antihomoseksuele opvattingen van conservatieve geleidingen uit de islam en zich zodoende bedreigd voelen door de aanwezigheid van moslims in Europa. Anderzijds staan ook niet alle moslims (zowel binnen als buiten Europa) aversief tegenover de acceptatie van homoseksualiteit; er zijn vele variaties in geloofsovertuiging naar gelang de verschillende geloofsinterpretaties.¹⁰ De islam dient veel breder geïnterpreteerd te worden dan louter volgens de Koran en de Hadith. Daarbij verschilt ook de houding tegenover de ‘westerse’ cultuur, met inbegrip van de Europese homo-emancipatie, per regio, leeftijdsgroep en religieuze vertakking.¹¹ Verfijningen die veel auteurs in hun analyse van de link tussen de gelijkstelling van homoseksuelen en de positie van moslims op het Europese continent weglaten.¹² Enkel Jennifer Petzen heeft een uitgebreide etnografische zelfreflectie laten voorafgaan aan haar bijdrage aan het debat rond homo-emancipatie en de uitwerking op religieuze minderheden in Europa.¹³ Tot slot is een intersectionele ofwel meervoudige identiteit ook perfect toepasbaar op beide doelgroepen. Er zijn zowel in Europa als in het Nabije Oosten – onder weliswaar veel moeilijker omstandigheden – moslims die zich tevens identificeren als homoseksueel. Andersom zijn er homoseksuelen die zich openstellen of zelfs bekeren tot de islam. In dit onderzoek, waarbij de focus ligt op Europa als geheel, is het niet mogelijk om telkens in detail te treden. Er is gekozen voor een perspectief waarin de grotere tendensen aan bod komen, waardoor bepaalde generaliseringen onvermijdelijk zijn.

Doorheen de afgelopen decennia is er een veelvoud aan termen ontstaan om zowel de genderidentiteit als de seksuele voorkeur van personen te omschrijven. Deze dienen kort te worden uitgelicht, om zo de overwegingen die zijn gemaakt bij de selectie van de te hanteren terminologie in deze thesis te motiveren. Hoewel het leeuwendeel van de bevolking aangeduid kan worden als cisgender – mensen van wie de seksuele identiteit overeenkomt met het biologische geslacht waarmee zij geboren zijn –, identificeren ook veel Europeanen zich als androgyn; zij relateren zich niet aan de tweedeling man-vrouw of nemen hier bewust afstand van. Dit onderscheid wordt in de thesis verder niet besproken. In de literatuur rond homo-emancipatie is het daarnaast gebruikelijk om te spreken over queer(s)of genderqueer(s); een

¹⁰ ‘Islam en homoseksualiteit’, *Merhaba*; ‘What the Qur’an says about homosexuality’, *edudivers*.

¹¹ SCIPIO, ‘homoseksualiteit’, *Universiteit Leiden*.

¹² PRADO, ‘Muslim masculinities: an open process’, *Merhaba*.

¹³ PETZEN, ‘Queer Trouble’, 291-293.

parapluterm voor onder meer homoseksualiteit en/ of travestie. De term is, in tegenstelling tot ‘homoseksualiteit’, niet opgelegd door een heteroseksuele meerderheid, maar ontstaan binnen de homogemeenschap.¹⁴ Daarmee krijgt de term ook een politieke lading; zij die zich deze titel aanmeten, nemen afstand van alle door heteroseksuelen gecreëerde benamingen voor seksuele voorkeuren. Met dit onderzoek wordt echter niet getracht een kant te kiezen in deze discussie en is dan ook uit praktische overwegingen gekozen voor het gebruik van de term ‘homoseksueel’ of ‘personen van gelijk geslacht’. Daarnaast wordt, gezien de thematische afbakening, enkel met LGBT naar de grotere samenwerkingsverbanden gerefereerd. De homobeweging van de jaren ‘90 uit de vorige eeuw is namelijk geleidelijk aan gefuseerd met de gemeenschap van biseksuelen en transgenders, waarna de term LGBT de meest voorkomende koepelterm is geworden voor het benoemen van niet-heteroseksuele gemeenschapsverhoudingen in Europa. Dit wordt inmiddels wisselend uitgebreid met Q (queer), I (interseksconditie), A (aseksualiteit) en P (panseksualiteit) en in Vlaanderen zelfs vervangen door te spreken over ‘holebi’s’.

Status quaestionis

De beknopte historiografische uiteenzetting die hieronder volgt, bouwt verder op een voorgaand literatuuronderzoek dat is uitgevoerd in het kader van de onderzoeksgroep *Quid Europa?* Daaruit bleek dat vooral de aanhangers van het declinisme – de opvatting dat de (democratische) samenleving in een crisis verkeert – in toenemende mate de War on Terror en de vluchtelingencrisis betrekken in de dialoog rond homo-emancipatie.¹⁵ Opvallend is dat het bestaan van een pan-Europese identiteit en de mate waarin acceptatie van homoseksualiteit daartoe behoort, juist door deze auteurs steeds minder in twijfel wordt getrokken. Dit segment van het debat is daarom in dit onderzoek dieper uitgelicht conform de nieuwe onderzoeksvraag: In hoeverre vormt homo-emancipatie werkelijk een onderdeel van het eenheidsideaal van Europa sinds de War on Terror? En is deze ontwikkeling complementair of tegengesteld aan een tolerantere houding jegens de islam?

Er bestaat een consensus onder auteurs als Phillip M. Ayoob en Kelly Kollman dat de gezamenlijke inspanningen van de (trans)nationale LGBT-beweging en de Europese Unie

¹⁴ ‘Gender en seksualiteit: queer studies’, *Gender/Queer Studies-Literatuurwetenschap*.

¹⁵ WEEKS, *What is Sexual History?*, 6-7.

(sinds 1996) niet alleen heeft geleid tot een vergaande emancipatie van homoseksuelen, maar ook in een verbeterde sociale integratie van Europeanen.¹⁶ Volgens Fatima El-Tayeb en Joseph Massad wordt homo-emancipatie zelfs toegeëigend door de EU, waarmee het een liberale, ‘Europese’ identiteit zou bestendigen.¹⁷ Tegelijkertijd bediscussiëren deze auteurs de reden waarom internationale emancipatiebewegingen voor homoseksuelen zichzelf lijken te vereenzelvigen met bijvoorbeeld de Europese Unie.¹⁸ Daarin komen twee verklaringen herhaaldelijk naar voren. Enerzijds wordt beargumenteerd dat er een normatieve kracht uitgaat van Europa; het potentieel van instellingen zoals de Fundamental Rights Agency om normen te stellen rond de acceptatie van de LGBT-gemeenschap.¹⁹ Dit resulteert in een ‘Pink Agenda’ waarvan de aspiraties steeds verder uitgebreid kunnen worden.²⁰ Nieuwe vormen van Europees burgerschap vormen dan weer voor een andere groep auteurs de belangrijkste factor voor de Europeanisering van de internationale strijd voor homorechten. Het toenemende belang van cultuur en moraliteit, door Mepschen en Duyvendak bestempeld als de ‘culturalization of citizenship’, resulteert in een Europees zelfbeeld waarin homo-emancipatie steeds sterker wordt vertegenwoordigd.²¹

Hieruit volgt de eerste kritiek op een vergevorderde Europeanisering van homo-emancipatie. Europa zou met nieuwe liberale waarden zoals homo-emancipatie een culturele in-group creëren waarmee het zich distantieert van regio’s die hier niet aan wensen te conformeren.²² Dit leidt tot een culturele hegemonie van het Westen die volgens wetenschappers als Lien Verpoest resulteert in counter-politics in delen van Oost-Europa en Rusland.²³ Zowel het Westen als het Oosten lijken dus op verschillende wijze homo-emancipatie te gebruiken voor een identiteitsconstructie waarmee ze zich kunnen afzetten tegen ‘de ander’.²⁴ De veronderstelling dat er een algehele ‘Europese’ identiteit bestaat die gegrond

¹⁶ PATERNOTTE, ‘The NGOization of LGBT activism’, 389; ILGA-EUROPE, *Our achievements and history*, video, oktober 2011 (<https://www.ilga-europe.org/who-we-are/what-ilga-europe/our-achievements-and-history>). Geraadpleegd op 11 augustus 2019; KOLLMAN, ‘European institutions, transnational networks’, 38; AYOUB, ‘Cooperative transnationalism in contemporary Europe’, 279-280.

¹⁷ EL-TAYEB, ‘Begrenzte Hirzonte’, 130-131; EL-TAYEB, ‘Gays who cannot properly be gay’, 79-81; MASSAD, ‘Re-Orienting Desire: The Gay International’, 370.

¹⁸ MASSAD, ‘Re-Orienting Desire: The Gay International’, 373-374.

¹⁹ MOS, ‘Conflicted Normative Power Europe’, 88-89; TAKÁCS en SZALMA, ‘Homophobia and same-sex partnership’, 356-378.

²⁰ AMMATURO, ‘The Pink Agenda’, 1161-1162.

²¹ MEPSCHEN en DUYVENDAK, ‘European Sexual Nationalisms’, 70-71.

²² SABSAY, ‘The emergence of the other sexual citizen’, 606-608; MEPSCHEN en DUYVENDAK, ‘European Sexual Nationalisms’, 70-71; DOUGLAS, JIVRAJ en LAMBLE, ‘Queer anti-racist critique’, 109.

²³ VERPOEST, ‘Geopolitical Othering Versus Normative Isomorphism’, 148.

²⁴ OOST en REINHOUDT, ‘Tijdsgeest: de acceptatie van homoseksualiteit’, 26.

is op gedeelde waarden (waaronder vrije seksualiteitsbeleving) moet dus worden genuanceerd. Hoe komt het dat emancipatie van homoseksuelen voornamelijk – maar niet overal – in West-Europa heeft doorgezet? Sommige auteurs, waaronder Jürgen Gerhards, beargumenteren dat socio-culturele factoren doorslaggevend zijn geweest voor de scheefgroei tussen Oost en West.²⁵ Een vergaande modernisering resulteerde in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw in een bredere seksuele oriëntatie en daaropvolgende legalisering van homoseksualiteit in het Westen. Een ontwikkeling die pas na de val van het IJzeren Gordijn en met de uitbreiding van de EU (in 2004) zou uitbreiden richting Oost-Europa.²⁶ Hoewel de publieke opinie aan het veranderen is in deze regio, lijkt de EU nog altijd verdeeld tussen voor- en tegenstanders van LGBT-rechten.²⁷ Dit toont aan dat de Europeanisering van homo-emancipatie niet alleen groepsvorming, maar ook uitsluiting tot gevolg kan hebben.

Dit vormt de leidraad voor een andere groep academici die stellen dat vooral moslims de gevolgen dragen van en vergevorderde emancipatie van homoseksuelen. De Europese affiliatie met deze sociale kwestie zou sinds de aanslagen van 11 september 2001 veelal door radicaal-rechtse groepen of politieke partijen worden aangehaald om de islam te weren uit Europa.²⁸ Moslims worden in toenemende mate geassocieerd met terrorisme, religieus extremisme en afkerigheid van westerse waarden zoals vrije seksualiteitsbeleving.²⁹ Hierdoor veroordelen academici zoals Jasbir Puar en Amit S. Rai de mate waarin homoseksualiteit door de EU wordt toegeëigend en gepropageerd als Europese norm. Het zou in uiterste gevallen zelfs de drijfveer zijn voor vormen van “counterterrorism”.³⁰ Bovenstaande auteurs veronderstellen dat er al langer een kloof bestaat tussen de westerse cultuur en de islam, een die in stand wordt gehouden door terugkerende stereotypen en wederzijdse veroordeling. Ditmaal zou de vervulling van homorechten in Europa, in nasleep van de War on Terror, de aanleiding vormen voor de negatieve beeldvorming rond moslims in het Westen.

Andere academici herleiden de oplopende spanning tussen seksuele minderheden en de moslimgemeenschap terug tot eind 1960; toen de tweede feministische golf parallel verliep met

²⁵ GERHARDS, ‘Non-discrimination towards Homosexuality’, 5-7.

²⁶ DIAMANT en GARDNER, ‘In EU, there’s an East-West divide’, *Pew Research Center*.

²⁷ CSAKY, ‘The Est-West Divide on LGBT Rights in Europe’, *The London School of Economics and Political Science*.

²⁸ KUNSTMAN, ‘Genealogies of hater, metonymies of violence’, 162; MAERTEN, ‘De regenboogpin is niet neutraal’, *VRTNWS*.

²⁹ PETZEN, ‘Contesting Europe: A call for an anti-modern sexual politics’, 97; SALHANI, ‘Islam and the West: Clash of Civilizations?’, *the Globalist*.

³⁰ PUAR en RAI, ‘Monster, terrorist, fag’, 117.

het emanciperen van homoseksuelen in Europa.³¹ Deze ‘seksuele revolutie’ – die vanaf de jaren ’80 zou worden bezegeld met verschillende wetten waarin de gelijke behandeling van homoseksuelen vorm kreeg – vormde namelijk het begin van een opmerkelijke kentering in de Europese houding tegenover vrouwelijkheid en homoseksualiteit.³² Het Westen beschouwde de aanwezigheid van vrouwen en homoseksuelen in de samenleving niet langer als een teken van zwakheid, maar steeds meer als een voorwaarde van moderniteit.³³ De ‘civiliserende’ attitude waarmee Europa, en ook Amerika, de emancipatie van homoseksuelen sindsdien is gaan uitdragen, wordt door deze wetenschappers beschouwd als een voortzetting van een ouder imperialistisch discours.³⁴

Er zijn ook critici die beweren dat de uitsluitingsmechanismen die volgens bovenstaande wetenschappers gepaard gaan met homo-emancipatie, genuanceerd moeten worden. Enerzijds door te stellen dat economische belangen eerder dan socio-culturele factoren de voornaamste drijfveer vormen achter internationale spanningen in de 21ste eeuw.³⁵ Anderzijds krijgen academici als Massad en Puar het verwijt dat ze zelf bijdragen aan de stigmatisering van zowel moslims als vertegenwoordigers van de LGBT-gemeenschap, omdat ze geen oog zouden hebben voor de onderlinge verscheidenheid binnen deze groepen.³⁶ Het herhaaldelijk gebruik van concepten met een negatieve connotatie voor de Europese homo-emancipatie, zoals homonationalisme en homopatriottisme, vormt daarbij een tweede punt van kritiek.³⁷

Methodologie

Between exclusion and tolerance: bronnenselectie

Om te kunnen antwoorden op de vraag in hoeverre homo-emancipatie is gaan behoren tot het Europese gemeenschapsdenken en of deze ontwikkeling al dan niet van invloed is op de tolerantie van Europese burgers jegens de islam, moeten de aannames en theorieën uit het

³¹ESCOFFIER, ‘Left-Wing Homosexuality’ *New Politics*.

³² NINA, *Issues in Postcoloniality*, ‘Homonationalism/ Homo-orientalism’.

³³ PUAR en RAL, ‘Monster, terrorist, fag’, 117.

³⁴ RASHEED, ‘Islam, Sexuality and the War on Terror’, 1-2; RAO, ‘Echoes of Imperialism in LGBT Activism’, 354.

³⁵ AYOOB, ‘Was Huntington Right? Revisiting the Clash of Civilizations’, 1-2.

³⁶ SCHMITT, ‘Gay Rights versus Human Rights’, 587-588.

³⁷ ZANGHELLINI, ‘Are Gay Rights Islamophobic?’ 369-370; HARITAWORN, TAUQIR, en ERDEM, ‘Gay Imperialism: gender and sexuality discourse in the war on terror’, 72-73.

academisch debat worden getoetst via een bronnenanalyse. In het voetspoor van Michel Foucault en zijn *New Sexual History* zouden de historici en sociale wetenschappers, die in de jaren 70 hun onderzoek wijden aan de ontwikkeling van homoseksualiteit, zich vooral toespitsen op bronnen uit enkele “central moments of change”.³⁸ Het gebrekkige relateren van theorieën en conceptualiseringen aan de praktijk in het academisch debat rond Europese homo-emancipatie valt echter niet langer te wijten aan de hoeveelheid en variëteit aan beschikbaar bronmateriaal. Er worden op regionaal, nationaal en transnationaal niveau talloze initiatieven ondernomen ter bevordering van de gelijkstelling van homoseksuelen in Europa. Die uit zich in de vele wetsvoorstellen, onderzoeksrapporten, richtlijnen en petitie die jaarlijks verschijnen.

Om de plaats van homo-emancipatie in het Europese gemeenschapsdenken te bepalen, het eerste luik van de onderzoeksvraag, is enkel gekeken naar bronnen op Europees niveau. Het corpus omvat documenten afgevaardigd door twee ‘decentralised agencies’ die onder toezicht staan van de Europese Unie en documenten van de OSCE, om zo een ‘top-down’ beeld te geven van de Europese beleids- en beeldvorming rond homo-emancipatie en de wijze waarop die wordt gekaderd binnen het Europese eenheidsideaal dat beide organisaties willen uitdragen. De gedecentraliseerde agentschappen – de gewezen onderzoeksgroepen voor de uitwerking, uitvoering en controle van het beleid rond homo-emancipatie in Europa – die indirect door de EU worden aangestuurd zijn de Fundamental Rights Agency en de Intergroup of LGBT Rights. Deze organisaties zijn respectievelijk onderdeel van de Europese Commissie en het Europees Parlement. De derde organisatie, de Organization for Security and Co-operation in Europe, functioneert in samenspraak met de EU. Er is gekozen voor deze deelorganisaties omdat de Europese Commissie noch het Europees Parlement uitvoerig berichten over de Europese homo-emancipatie en de richting die ze daaraan willen geven; het zijn de OSCE en de onderzoeksgroepen die, conform de visie van de EU, het beleid rond homo-emancipatie op Europees niveau uitvoeren en controleren. Vooral de OSCE is, hoewel al vijftien jaar actief voorvechter van homorechten, onderbelicht in de literatuur.³⁹ Er zal bij de beantwoording van dit eerste luik ook nadrukkelijk een onderscheid worden gemaakt tussen de visie van de onderzoeksgroepen van de EU en de OSCE.

Meer concreet stellen bovengenoemde ‘decentralised agencies’ wetten en richtlijnen op voor de emancipatie en bestendiging van homorechten doorheen Europa. Daarbij organiseren ze ook bijeenkomsten en lezingen die vooral bestaan uit redevoeringen van politici,

³⁸ WEEKS, *What is Sexual History?*, 6-7.

³⁹ GODZISZ, ‘The Europeanization of anti-LGBT hate crime laws in the Western Balkans’, 302.

actievoerders en andere betrokkenen. Met het oog op de beantwoording van de vraag of de Europese eenheidsgedachte verbonden is geraakt met de emancipatie van homoseksuelen zijn vooral de online enquêtes van belang. Deze zijn sinds 2008 op verzoek van het Europees Parlement door onderzoeksgroepen als het FRA stelselmatig uitgevoerd en gepubliceerd.⁴⁰ Deze ‘public surveys’ zoals de *European Union Minorities and Discrimination Surveys*, bestaan uit thema-specifieke vragenlijsten die worden voorgelegd aan doelgroepen in heel Europa en zijn daardoor van groot belang voor Europese beleidsmakers: “...the survey findings and the recommendations support the effectiveness of a wide range of measures in the areas of integration and nondiscrimination, as well as internal security”.⁴¹ Bovendien geven ze, in het kader van dit onderzoek, niet alleen een inzicht in de opinie van moslims en voorvechters van homo-emancipatie (‘bottom-up’), maar ook in de visie en definiëring van homoseksualiteit van de EU. De surveys worden immers, naast uitvoerige methodologische verantwoording en geografische en thematische afbakening, voorzien van een motivatie en doelstelling die in de documenten wordt afgezet tegen de verkregen onderzoeksresultaten.⁴² Deze bronnen zullen vergeleken worden met het materiaal van de OSCE. De hoeveelheid documenten, opgesteld sinds 2001, is vooralsnog overzienbaar en varieert van notulen van bijeenkomsten tot voorschriften voor Oost-Europese landen en grootschalige surveys waar expliciet ofwel impliciet een link wordt gelegd tussen het Europese eenheidsideaal en de gelijkstelling van homoseksuelen. Deze bronnen vormen daardoor een sterk vertrekpunt bij de beantwoording van het eerste luik van de probleemstelling: behoort homo-emancipatie tot het geheel aan ‘Europese’ waarden en wordt het in die hoedanigheid gebruikt in de creatie en het propageren van een Europees eenheidsideaal door de EU en de OSCE?

Voor de beantwoording op de vraag of deze ontwikkeling al dan niet van invloed zou kunnen zijn op de houding van Europese burgers tegenover moslims met een andere visie op homo-emancipatie, is niet uitsluitend gekeken naar bronmateriaal op Europees niveau. Er zijn drukingsgroepen en middenveldorganisaties van zowel Europese als nationale inslag geraadpleegd. Dit segment van het corpus omvat verschillende brontypes waaronder publicaties, korte gesprekken met vertegenwoordigers van de drukingsgroepen en archiefmateriaal; grootschalige (online)enquêtes, onderzoeksrapporten en petities. Deze geven

⁴⁰ *Annual Report 2009*, Fundamental Rights Agency, 2009, 10.

⁴¹ *Second European Union Minorities and Discrimination Survey (EU-MIDIS II): Muslims – selected findings* Fundamental Rights Agency, 21 september 2017, 1.

⁴² *EU-MIDIS Technical Report Methodology*, Fundamental Rights Agency, 2009, 8.

inzicht in de opinie en zelfrepresentatie van homoseksuelen en/ of moslims en hun drukingsgroepen; erkennen zij het bestaan van een ‘Europees’ waardenkader, maakt homo-emancipatie daar deel van uit en in welke mate identificeren zij zich al dan niet als Europeaan/ Europees? Zodoende kunnen deze bronnen worden ingezet voor het verklaren van de sterke groei van de LGBT-community in Europa en de wijze waarop Europa de voornaamste voorvechter is geworden voor homo-emancipatie, subvragen die aansluiten op het eerste luik van de probleemstelling. De uitwerking van de Europese homo-emancipatie op de positie van religieuze minderheden, in het bijzonder de moslims, is echter moeilijk op te maken uit het bronmateriaal dat wordt aangereikt door de EU en de OSCE. Hoewel er een consensus bestaat in de literatuur rond de opbouwende spanning tussen de LGBT- en islamitische-gemeenschap in Europa, is dit in praktijk pas recent tot uiting gekomen met de protestacties in Birmingham. Hierdoor is de thematiek op ‘hoog’ niveau nog niet frequent ter sprake gekomen. De drukingsgroepen bieden hier een uitkomst: zij staan in directe dialoog met de seksuele en religieuze minderheden, en in uitzonderlijke gevallen zelfs met beide groepen. De ontluikende ‘culture war’ is hier sneller voelbaar en dus ook beter te analyseren.

Voor de gelijkstelling van homoseksuelen is enerzijds gekozen voor het ILGA-Europe, een pan-Europese organisatie die de werking en doelstellingen van kleinere drukingsgroepen in verschillende Europese landen coördineert. Anderzijds worden ook Çavaria en COC, emancipatiebewegingen die respectievelijk werkzaam zijn in België en Nederland, geraadpleegd voor de beantwoording van de onderzoeksvraag. Çavaria en COC zetten zich vooral in voor de rechten van mensen uit de LGBT-gemeenschap door te lobbyen bij overheden, lokale verenigingen te ondersteunen en een aanspreekpunt te vormen.⁴³ Om niet alleen het LGBT-perspectief als vertrekpunt te nemen is ook de Vereniging voor Ontwikkeling van Moslims (VOEM), een onafhankelijke middenveldorganisatie die instaat voor de integratie en gelijkwaardige behandeling van moslims, gecontacteerd.⁴⁴ Bovendien zijn er ook twee, in Nederland en België gevestigde, intersectionele organisaties actief; Respect2Love en Merhaba. Deze drukingsgroepen zetten zich in voor mensen die zich bevinden op het kruispunt waar seksuele identiteit en religieuze achtergrond samenkomen.⁴⁵ Beide organisaties vormen een platform waar mensen met een ‘biculturele’ achtergrond terecht kunnen voor informatie en ondersteuning; daarmee creëren ze naar eigen zeggen sterke ‘communities’ die op hun beurt

⁴³ ‘Wat doen we’, *Çavaria*.

⁴⁴ ‘Over ons’, *Voem*.

⁴⁵ ‘In gesprek met Merhaba en Respect2love’, *Merhaba*.

bijdragen tot een verdraagzamere samenleving en een interculturalisering van de LGBT-beweging in Europa.⁴⁶ Met betrekking tot de vraag of vergaande homo-emancipatie kan leiden tot islamofobie bieden deze twee organisaties een unieke, meer genuanceerde, kijk op deze problematiek. Deze selectie aan drukkingsgroepen, als vertegenwoordigers van zowel homoseksuelen, moslims als personen die zich met beide identificeren, vormt een representatief beeld van de opinie, doelstelling en daaraan verwante werkwijze van middenveldorganisaties die zowel op Europees als nationaal vlak betrokken zijn bij de problematiek die in de onderzoeksvraag wordt aangesneden. Daarnaast zijn de inspanningen van de ‘decentralised agencies’, ter verbetering van de positie van homoseksuelen in Europa, nog niet eerder met elkaar vergeleken noch besproken in samenhang met de verschillende middenveldorganisaties die hierboven zijn vermeld. Daardoor biedt deze bronneselectie een uitzonderlijk inzicht in de positie en (uitsluitende) uitwerking van de Europeanisering van homo-emancipatie.

Door de (zeer) contemporaine inslag van deze thesis zijn er enkele juridische beperkingen die zich manifesteren bij het raadplegen van archiefmateriaal van de EU. Hoewel de instellingen van de EU gebonden zijn aan de transparantieregels uit het Verdrag van Lissabon, blijft de toegang tot het archiefmateriaal van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie afgeschermd door verordening nr. 1049/2001.⁴⁷ In overeenstemming met deze Europese wetgeving over de toegang van het publiek tot de archieven van haar instellingen – die pas 30 jaar na de samenstelling ervan vrij toegankelijk worden gemaakt – is het onderzoek daarom aangewezen op het bronmateriaal dat online of in het *Publicatieblad van de EU* is vrijgegeven. Met uitzondering van enkele documenten waarin de ‘decentralised agencies’ en de OSCE naar elkaar verwijzen, is al het bronmateriaal digitaal verkregen uit de databanken op de webpagina’s van de afzonderlijke Europese instellingen en middenveldorganisaties. Het betreft een grote variëteit aan brontypes, waarvan slechts de grafieken en onderzoeksrapporten periodiek – jaarlijks of met een interval van 4 jaar – zijn opgesteld. Van de FRA, ILGBTR en de OSCE waren vrijwel alle notulen, richtlijnen, wetsvoorstellen en onderzoeksrapporten voorzien van meerdere vertalingen, waarbij telkens de Engelse versie werd geraadpleegd. De overige documenten waren allemaal in het Engels opgesteld, datzelfde geldt voor het corpus van de drukkingsgroepen – met uitzondering van enkele Nederlandstalige bronnen. Uiteraard

⁴⁶ ‘Wat doen we?’, *Merhaba*.

⁴⁷ *Gemeenschappelijke verklaring betreffende Verordening (EG) nr. 1049/2001 in Publicatieblad L 145 van de Europese Gemeenschappen*, 43; *Besluit van de Raad van 29 november 2001 tot wijziging van het Reglement van orde van de Raad in Publicatieblad L 313 van de Europese Gemeenschappen*, 40.

moet er rekening worden gehouden met de verschuiving van accenten in een tekst zodra deze wordt vertaald. De selectie van de bronnen uit deze databanken gebeurde op grond van een korte screening van de inhoud en niet op basis van vormelijke ijkpunten of het gebruik van zoektermen. Dit was mogelijk omdat het bronnencorpus dat de drukingsgroepen evenals de FRA, ILGBTR en OSCE aanreiken, overzienbaar is.⁴⁸

De verwerking (categorisering) van het bronmateriaal dat niet in reeksen is voorgekomen, gebeurde – de keuze voor een kwalitatieve selectie van de bronnen indachtig – voornamelijk volgens de thematische onderverdeling van de literatuur. Er werd gemakshalve met een ‘Excel-databank’ gewerkt, waarbij de bronnen werden voorzien van tags met daarin een korte beschrijving van de inhoud, de auteur of gewezen instantie en datum. De bronnen konden zo consequent aan de literatuur worden gekoppeld.

	A	B	C	D	E	F
1	Thema	Referentie	Bron	Fragment inhoud	Instantie	Datum
2	Normatieve kracht Europa (hoofdstuk	BREThERTON, C., en VOGLER, J., <i>The European Union as a Global Actor</i> , Abingdon,				
3		DIEZ, T., 'Constructing the Self and Changing Others. Reconsidering Normative Power Europe', <i>Millennium – Journal of International Studies</i> , 33 (2005), 613-636.				
4		HOLMES, D.R., <i>Integral Europe. Fast-capitalism, Multiculturalism, Neofascism</i> , Princeton,	Lgbts, Liberalism, P	summary on how libere	ILGA	2012
5		HYDE-PRICE, A., 'A Tragic Actor? A Realist Perspective on Ethical Power Europe',				
6		HYDE-PRICE, A., 'Normative Power Europe: A Realist Critique', <i>Journal of European</i>				
7		JONES, A. en CLARK, J., 'Europeanisation and Discourse Building: The European Commission, European Narratives and European Neighbourhood Policy', <i>Geopolitics</i> , 13				
8		JOPPKE, C., 'The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: Theory and Policy', <i>British</i>				
9		KOLLMAN, K., 'European Institutions, Transnational Networks and National Same-Sex Unions Policy', <i>Contemporary Politics</i> , 15 (2009), 37-53.	ILGA on OSCE: violen	country data on homophobic	ILGA	2013
10		LERCH, M. en SCHWELLNUS, G., 'Normative by Nature? The Role of Coherence in Justifying the EU's External Human Rights Policy', <i>Journal of European Public Policy</i> , 13				
11		LUCARELLI, S. en MANNERS, I., 'Valuing Principles in European Union Foreign Policy',				
12		LUCARELLI, S. en MANNERS, I. red., <i>Values and Principles in European Union Foreign</i>				
13		MANNERS, I., 'Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?', <i>Journal of Common</i>				
14		MANNERS, I., 'The Normative Ethics of the European Union', <i>International Affairs</i> , 84				
15		MOS, M., 'Conflicted Normative Power Europe: The European Union and Sexual Minority Rights', <i>Journal of Contemporary Research</i> , 9 (2013), 78-93.	Homophobia and d	Synthesis report (2009)	FRA	2008
16		SCHEIPERS, S. en SICURELLI, D., 'Normative Power Europe: A Credible Utopia?', <i>JCMS</i> ,				
17		SJURSEN, H., 'The EU as a Normative Power: How Can This Be?', <i>Journal of European</i>				
18		SWIEBEL, J., en VAN DER VEUK, D., 'Hate Crimes against Lesbian, Gay, bisexual and Transgender Persons and the Policy Response of International Governmental Organisations', <i>Netherlands Quarterly of Human Rights</i> , 27 (2009), 485-504.		matters related to		
19		TAHMINDJIS, P.J., 'Sexuality and International Human Rights Law', <i>Journal of</i>	Making hate crime	human dignity (Article	FRA	2012
		WALLERSTEIN, I., <i>European Universalism: The Rhetoric of Power</i> , New York, 2006.	On Importance of Ci	Report on the cooperat	OSCE	2006
			Sexual Orientation and Gender Identity in the OSCE Region			

Figuur 1 Weergave Excel-databank

Narrating a 'new method': de driedledige discours-analyse

Door het ontbreken van reeksen en de uiteenlopende strekking aan documenten is een kwantitatieve insteek onhaalbaar; niet de frequentie, maar de wijze waarop homo-emancipatie wordt aangehaald als onderdeel van het Europese eenheids- en identiteitsdiscours staat centraal bij de beantwoording van de onderzoeksvraag. Juist omdat de bronnen zeer onregelmatig zijn verschenen, is het niet gemakkelijk om een evolutie te bemerken in de houding van de organisaties tegenover homoseksualiteit. Daarom is bij de analyse van de bronnen gebruik

⁴⁸ Het bronnencorpus omvat in totaal om en nabij 120 documenten.

gemaakt van een combinatie van drie onderzoeksmethoden. De studie put inspiratie uit de *discourse-historical approach* (DHA), *critical discourse analysis* (CDA) en tot slot Reinhart Koselleck's *Begriffsgeschichte*.⁴⁹

Bernhard Forchtner en Christoffer Kolvraa concluderen dat de constructie van de identiteit van een gemeenschap besloten ligt in teksten (maar ook in audiovisuele bronnen), waarin deze gemeenschap al dan niet impliciet over zichzelf bericht.⁵⁰ Zo bevatten de richtlijnen, wetsvoorstellen en begeleidende redevoeringen uit het bronnencorpus elementen van een zelfreflectie waaruit het gemeenschapsdenken van Europa en de rol die daarin wordt toebedeeld aan homo-emancipatie kan worden afgeleid. Hiervoor zijn twee elementen van de DHA, die nadruk legt op zowel de historische als de contemporaine context van een bron, relevant. Vooreerst dient er een 'discourse-immanent critique' te worden geformuleerd, waarbij focuspunten, paradoxen, tegenstrijdigheden en dilemma's uit de tekst worden gehaald. Vervolgens kan een 'sociodiagnostic critique' plaatsvinden, om zo de manipulatieve sluier van de spreker of instantie te demystifiëren en de daadwerkelijke boodschap en toedracht van de tekst te onthullen.⁵¹ Met de DHA kunnen verbanden qua gemeenschapsdenken en Europese identiteitsvorming in de bronnen van verschillende 'decentralised agencies' worden aangetoond; "The DHA considers intertextual and interdiscursive relationships between utterances, texts, discourses [...] institutions, and situational frames".⁵² Dit is relevant voor het aantonen van een identiteitsdiscours in de berichtgeving over homo-emancipatie, het eerste luik van de onderzoeksvraag.

In hoeverre homoseksualiteit, en in bredere zin de LGBT-gemeenschap, uit de marges van de Europese samenleving is getreden sinds 2001 en of deze ontwikkeling leidt tot eventuele exclusie van andere minderheden, is moeilijk aantoonbaar in het bronmateriaal. Hoewel verschillende auteurs in het debat rond de ontwikkeling van de Europese homo-emancipatie erg uitgesproken zijn over deze tendens, blijft dit vooralsnog op de achtergrond in de bronnen. Dit komt omdat de spanning tussen de LGBT-gemeenschap en antihomoseksuele moslims in de literatuur al geruime tijd wordt verondersteld, maar in het dagelijkse leven pas zeer recent tot uiting is gekomen. Hierdoor is er op bestuurlijk vlak nog maar weinig gesproken over de ogenschijnlijke 'culture war'. Het gebruik van CDA biedt hier een uitkomst. Deze methode

⁴⁹ FORCHTNER en KOLVRAA, 'Narrating a 'new Europe'', 380.

⁵⁰ FORCHTNER en KOLVRAA, 'Narrating a 'new Europe'', 397-398.

⁵¹ REISIGL en WODAK, 'The discourse-historical approach', 93.

⁵² BOUKALA en WODAK, 'European identities and the revival of nationalism', 88.

focus op het verbloemd woordgebruik en de taalstructuren waarmee bepaalde gebeurtenissen, plaatsen en mensen worden neergezet, veelal om een eigen identiteit naar voren te drukken.⁵³ Het meervoudig toeschrijven van karakteristieken aan een bepaalde groep met het gebruik van nominatieve strategieën kan bijvoorbeeld resulteren in een ‘wij/zij-denken’. Daarnaast focus de CDA op het verwijzen naar een collectief verleden door de in-group, in dit geval de decentralised agencies van de EU en de RvE, om zo zichzelf als norm centraal te stellen. De methode legt zich de facto toe op de vorming en afbakening van een groepsidentiteit door kritisch te kijken naar de historische narratieven die worden aangehaald in de bronnen.

De *Begriffsgeschichte* van Koselleck vormt de laatste bron van inspiratie voor de methodologie.⁵⁴ Hoewel er geen eenduidige definitie is gegeven aan ‘conceptual history’ door diens aanhangers, is er wel consensus over twee opvattingen: (beladen) concepten – in dit geval homo-emancipatie – worden in politieke discussies gebruikt als middel of als wapen en deze ‘value-laden concepts’ krijgen betekenis door de historische context waarin ze worden aangehaald. Daardoor komen deze concepten vaak terug in collectieve identiteitsconstructies.⁵⁵ In die optiek wordt ook homo-emancipatie door auteurs als Puar en Massad beschouwd als een politiek middel, op het kruispunt van twee minderheidsgroepen – homoseksuelen en conservatieve moslims met een afkerige houding van de Europese homo-emancipatie.⁵⁶ De gelijkstelling van homoseksuelen is zo sinds 2001 op verschillende manieren aangehaald door politici en actievoerders uit de LGBT-gemeenschap.⁵⁷ Om die reden vormt Koselleck’s bijdrage tot de ‘conceptual history’, waarin hij vooral de nadruk legt op de volatiliteit van conceptualiseringen op de korte termijn, een relevante aanvulling op de methodologie. “A conceptual historian should be radically prepared to change her or his expectations considering the meaning of any concept under study”, aldus Koselleck.⁵⁸

De link tussen homo-emancipatie en de Europese identiteitsconstructie kan naar gelang de driedelige analyse, opgesteld door Koselleck, uit de bronnen geanalyseerd worden. Het aanhalen van het tijdsgebruik is een eerste focuspunt. De methode benadrukt immers dat het zelfbeeld van een samenleving, naast verwijzingen naar het verleden, terugkomt in uitspraken over haar toekomst.⁵⁹ Vervolgens wordt ook de notie van een hiërarchisch onderscheid in

⁵³ SHEYHOLISLAMI, ‘Critical Discourse Analysis’, *Researchgate*.

⁵⁴ KOSELLECK, ‘Introduction tot he Geschichtliche Grundbegriffe’, 7-8.

⁵⁵ SYRJÄMÄKI, ‘Conceptual history’, *Concepta*.

⁵⁶ PUAR, *Homonationalism in Queer Times*, 12; MASSAD, ‘Re-Orienting Desire: The Gay International’, 370.

⁵⁷ DUGGAN, ‘The New Homonormativity’, 175-176.

⁵⁸ SYRJÄMÄKI, ‘Conceptual history’, *Concepta*.

⁵⁹ KOSELLECK, ‘Introduction tot he Geschichtliche Grundbegriffe’, 17.

‘powerrelations’ uitgelicht; een aspect van *Begriffsgeschichte* dat relevant is voor het onderzoek naar de normatieve kracht van Europa als het aankomt op het uitdragen van haar waarden.⁶⁰ Tot slot vormt de aandacht voor het ruimtelijke aspect een interessante toevoeging op de CDA als het aankomt op het duiden van uitsluitingsmechanismen in bronnen.⁶¹ De distinctie tussen wie wel en wie niet behoort tot de Europese cultuur gaat gepaard met grensdenken: “To think about society is to think of its boundaries” – de rode draad in de beantwoording van het tweede luik van de onderzoeksvraag.⁶²

De combinatie van onderzoeksmethoden maakt het mogelijk om de link tussen het Europese gemeenschapsdenken en homo-emancipatie enerzijds en de ontluikende spanning tussen religieuze en seksuele minderheden anderzijds in het bronmateriaal bloot te leggen. De discours-analytische benadering laat ruimte voor een meervoudige sociale werkelijkheid, waardoor een meer genuanceerde blik op homo-emancipatie kan worden geconstrueerd. De subjectieve factor, in dit geval de historicus, wordt immers aangespoord om zich bewust te blijven van zijn eigen interpretatie. Bovendien worden de gelaagdheid en de veranderlijkheid in betekenisgeving rond homo-emancipatie, Koselleck indachtig, bij het analyseren van het bronmateriaal in het oog gehouden.

Structuur

Naar analogie van de tweeledige onderzoeksvraag, of homo-emancipatie onderdeel is geworden van het Europese eenheidsideaal sinds de War on Terror en of deze ontwikkeling al dan niet een invloed heeft op de houding van Europa tegenover de islam, is dit onderzoek onderverdeeld in twee luiken. In het eerste hoofdstuk wordt gekeken naar de vorming en grondslagen van het Europese gemeenschapsdenken sinds 2001, waarna het onderzoek zich toespitst op de mate waarin homo-emancipatie als ‘Europese’ waarde in dit denkkader is opgenomen. Vervolgens wordt nagegaan of homoseksualiteit in die hoedanigheid bijdraagt tot de (West-)Europese eenheidsgedachte die wordt uitgedragen door Europa en welke consequenties dit tot gevolg heeft. Daarbij wordt een aparte paragraaf gewijd aan de verschillen in werking, opzet en doelstelling van de EU en de RvE inzake de gelijkstelling van homoseksuelen in Europa; hoe verenigen beide instanties homoseksualiteit en Europese identiteitsvorming, waarin verschillen zij onderling? Dit eerste deel wordt afgesloten met een epiloog rond de Oost-Europese en Russische omgang met dergelijke ‘sexual politics’ uit het Westen. De tegenreactie die homo-

⁶⁰ Idem, 18.

⁶¹ Idem, 20.

⁶² FORCHTNER en KOLVRAA, ‘Narrating a ‘new Europe’, 382.

emancipatie in delen van het Oosten van Europa teweegbrengt, vormt een opstap voor het tweede hoofdstuk waarin de grenzen van de Europese homo-emancipatie verder worden uitgelicht. Daarbij wordt specifiek gekeken naar de invloed van homo-emancipatie – als onderdeel van het (West-)Europese identiteitsdiscours – op de tolerantie van moslims. Is er sprake van een ‘clash of cultures’ of moet de vermeende culture war worden genuanceerd?

I. Het Europese eenheidsideaal uit de kast

“Tolerance is the soul of Europe and an essential basic value of the European idea”⁶³

Bondskanselier van Duitsland, Angela Merkel, doelt met deze uitspraak in het Europees Parlement eind 2018 op het bestaan van een Europese identiteit. Wederzijdse solidariteit is, als een van de ‘Europese waarden’, daar onlosmakelijk mee verbonden; “It is part of our common European DNA”, aldus Merkel.⁶⁴ Diezelfde notie speelt een rol in het academisch debat rond de Europese homo-emancipatie: zijn er Europese – en in breder perspectief ‘westerse’ – waarden? Kan daaruit worden geconcludeerd dat er een collectieve Europese herinnering is of zelfs een Europese identiteit? Merkel veronderstelt van wel. In toenemende mate beschouwen ook academici de vrije seksualiteitsbeleving van homoseksuelen als Europese norm; deel van het zelfbeeld dat Europa uitdraagt. Om de plaats van de gelijkstelling van homoseksuelen, als onderdeel van de ‘Europese’ identiteit, te bepalen, dienen eerst de grondslagen van het Europese gemeenschapsdenken en de kritieken die daarop zijn geformuleerd, te worden belicht.

1.1 European identity or an imagined community?

Bij de opening van Het Huis van de Europese Geschiedenis stelde Antonio Tajani, de voorzitter van het Europees Parlement, geheel in lijn met de opzet van het museum:

“This is indeed not only the House of European History, it is also the Home of European Identity. Some say there is no clear European identity. I say our common identity lies in our shared values. This identity was forged through our shared history.”⁶⁵

Dat Europolitics verwijzen naar een gemeenschappelijk verleden in hun constructie van een ‘Europese’ identiteit is niet ongebruikelijk. De bestendiging van waarden als tolerantie en vrije seksualiteitsbeleving in Europa wordt door kopstukken uit het politieke spectrum, zoals Merkel, toegeschreven aan een ‘common past’, waardoor ze deze waarden de facto bestempelen als

⁶³ EPTV, *Plenary session 13-11-2018*, podcast, 13 november 2018 (<http://www.europarl.europa.eu/ep-live/en/plenary/video?date=13-11-2018>). Geraadpleegd op 3 juni 2019.

⁶⁴ ‘Merkel: Nationalism and egoism must never have a chance again in Europe’, *News European Parliament*.

⁶⁵ *European Parliament*, ‘EP-president speech’.

Europees.⁶⁶ Zelfs een pijnlijk verleden, zoals de democratische terugval in Europa in de jaren dertig van de vorige eeuw, kan gebruikt worden voor de bestending van een vergaande Europese integratie en identiteitsconstructie. Europolitici kunnen zich, door te wijzen op de leerweg die Europa heeft afgelegd door dergelijke terugvallen, ontdoen van zwarte bladzijden.⁶⁷ Hierdoor zou Europa zich met het westerse beschavingsmodel een superioriteitspositie aanmeten, waarmee het andere gebieden de les kan lezen – zo ook bij de emancipatie van homoseksuelen.

De opvatting dat de institutionele integratie van Europa, en in het verlengde daarvan het waardenkader dat zij vertegenwoordigt, is voortgekomen uit een gemeenschappelijk verleden wordt echter gecontesteerd door auteurs als Stefan Berger, Caner Tekin en Patrick Pasture.⁶⁸ De Europese integratie is volgens Pasture eerder een reconstructie; “...one that was not written on the face of the earth, but largely imagined in the light of the present”.⁶⁹ Stefan Berger beargumenteert dat dergelijke ‘mythhistories’ – verhalen over het verleden die in teken van een identiteitsconstructie worden verdraaid – ook bij hebben gedragen tot de vorming van Europese natiestaten. Berger concludeert dat het grens- en groepsdenken dat hieruit is voortgekomen, een voedingsbodem heeft gevormd voor onderling bloedvergieten – dat is het ‘gemeenschappelijk’ verleden dat Europa kenmerkt.⁷⁰ Europa als ‘imagined community’ heeft bovendien af te rekenen met interne contradicties. Zo valt het principe *eenheid in diversiteit* moeilijk te verenigen met de zoektocht naar een gemeenschappelijke identiteit – die vooralsnog homogeen wordt getypeerd.⁷¹ Een gemeenschappelijk verleden, waaruit de hedendaagse Europese integratie – en bijgevolg ook de Europese identiteit – kan worden afgeleid, moet sterk worden betwijfeld. Onder de declinisten in het wetenschappelijk debat rond homo-emancipatie bestaat er vooralsnog een consensus over het bestaan van een ‘Europese’ identiteit.⁷² Deze is volgens auteurs uit het debat rond homo-emancipatie als Massad, Uladzislau Belavusau en Dimitry Kochenov niet gegroeid uit een gedeeld Europees verleden, maar eerder gegrond op een aantal waarden die pas vanaf de socio-culturele integratie van Europa aan het einde van de vorige

⁶⁶ FORCHTNER en KOLVRAA, ‘Narrating a ‘new Europe’, 397.

⁶⁷ FORCHTNER en KOLVRAA, ‘Narrating a ‘new Europe’, 398.

⁶⁸ TEKIN, ‘Creating European Identity through History’, *H/SOZ/KULT; Voor een meer extensieve uiteenzetting van de wijze waarop de hedendaagse Europese Politiek teruggrijpt naar het verleden*, zie: BERGER, S. en CONRAD, C., *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, Londen, 2014 en Daniel Rosenberg en Orianna Calligaro in BERGER, S. en TEKIN, C., *History and Belonging: Representations of the Past in Contemporary European Politics*, New York, 2018.

⁶⁹ PASTURE, *Imagining European Unity*, 3.

⁷⁰ BERGER, ‘On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity’, 498.

⁷¹ PASTURE, *Imagining European Unity*, 204.

⁷² WEEKS, *What is Sexual History?*, 9-10.

eeuw als ‘Europees’ werden beschouwd.⁷³ Volgens Verpoest vormen diezelfde normen en waarden een belangrijke component in de anti-Europese retoriek van Rusland, waarmee het een weerwoord poogt te bieden aan de Europese Unie.⁷⁴

1.2 Gay citizens of Europe!

De vrije seksualiteitsbeleving van homoseksuelen wordt in de literatuur rond homo-emancipatie naar voren geschoven als een van de waarden die het fundament vormen voor de Europese identiteit. Evenals de Europese institutionele integratie kan ook homo-emancipatie niet worden herleid uit een gemeenschappelijk Europees verleden. Toch wordt verondersteld dat de gelijkstelling van homoseksuelen, niet geheel zonder tegenkanting, een belangrijk onderdeel is gaan vormen van het waardenkader – en het zelfbeeld – dat door de EU en de OSCE sinds het begin van de 21ste eeuw wordt uitgedragen.⁷⁵ In hoeverre draagt homo-emancipatie bij aan het Europese eenheidsideaal van de decentralised agencies en waar liggen de grenzen van deze ontwikkeling?

Anno 2019 vormt (West-) Europa hét politieke platform voor het promoten, doorvoeren en consolideren van homorechten.⁷⁶ De LGBT-beweging is nauw verbonden met Europese instellingen als ILGA-Europe en de ‘decentralised agencies’ van zowel de Europese Unie als de Raad van Europa.⁷⁷ Zo biedt ILGA in het luik *Guide to the European Institutions* een uitvoerig overzicht van diens juridische en institutionele relatie tot de EU, RvE en OSCE.⁷⁸ Anderzijds hebben die laatste twee de gelijkstelling van homoseksuelen – als deel van de vrije seksualiteitsbeleving – actief bevorderd en gepropageerd.⁷⁹ Een bilateraal verband dat ontstaan is in navolging van de feministische voorlopers uit de jaren ‘60 en ‘70 van de vorige eeuw.⁸⁰ De emancipatie van homoseksuelen werd toegeëigend door Europese instellingen “dominated

⁷³ MASSAD, ‘Re-Orienting Desire: The Gay International’, 373; BELAVUSAU en KOCHENOV, ‘On the ‘Entry Options’ for the ‘Right to Love’, 7-8.

⁷⁴ VERPOEST, ‘The End of Rhetorics’, 3.

⁷⁵ PATERNOTTE, ‘The NGOization of LGBT activism’, 388-389.

Isomorphism?’, 156; VERPOEST, *Human Rights in Russia: the case of LGBTI Rights*, Lezing, Katholieke Universiteit Leuven, onderzoekseenheid Moderne Samenleving (MoSa), 2019.

⁷⁶ BEGER, ‘Queer Readings of Europe’, 250.

⁷⁷ KOLLMAN, ‘European institutions, transnational networks’, 38.

⁷⁸ ‘Guide to the European Institutions’, *ILGA Europe*.

⁷⁹ PATERNOTTE, ‘The NGOization of LGBT activism’, 389.

⁸⁰ BRACKE, ‘From saving women to saving gays’, 237.

by white Western males”.⁸¹ Die Europeanisering van de homobeweging heeft volgens Ayoub een vergaande sociale integratie van Europa tot gevolg gehad. Ayoub argumenteert dat de EU, door zich te profileren als voorstander van homo-emancipatie, de LGBT-beweging heeft gemotiveerd om zich transnationaal te organiseren.⁸² De LGBT-activisten gingen zich op hun beurt identificeren met een groter Europees geheel én doen dat nog altijd volgens Ayoub.⁸³ Dit neemt niet weg dat er al vanaf 1900 – lang voordat de unie het licht zou zien en nog langer eer sexual-politics in Europa op de voorgrond zouden treden – vormen van grensoverschrijdende actievoering voor homorechten bestonden in Europa. Zo streed het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee als voorloper van COC (1946) al in 1912 tegen de discriminatie van homoseksuelen door het verspreiden van pamfletten en voorlichting over seksualiteit.⁸⁴ Tegelijkertijd ontstond in de bruisende café-cultuur van Berlijn een internationale gemeenschap van homoseksuelen, lesbiennes en transgenders.⁸⁵ Een community die volgens Kollman pas vanaf het einde van de 20ste eeuw, toen de EU haar takenpakket verbreedde naar andere socio-culturele kwesties, werd bestendigd. Kollman gaat dieper in op de stelling van Ayoub en redeneert dat de EU actief bijgedragen heeft aan de definiëring van LGBT-rechten als mensenrechten “by creating a soft law norm for [sic] relationship recognition and disseminating this norm to policymakers in Western European states”.⁸⁶ Volgens Kollman is de continuering van een gelijke positie van homoseksuelen echter ook een norm geworden die de EU uitdraagt als deel van de ‘Europese’ identiteit.⁸⁷

De bilaterale werking tussen de (trans)nationale LGBT-beweging en de Europese Unie heeft volgens bovenstaande auteurs geleid tot een vergaande homo-emancipatie, een verbeterde sociale integratie en tot slot de bestendiging van een ‘Europese’ identiteit. In het bronmateriaal van de FRA, de decentralised agency van de Europese Commissie voor de bevordering van homorechten, wordt inderdaad gewezen op de positieve samenwerking tussen de FRA en ILGA-Europe.⁸⁸ De FRA stelde in 2013 zelfs dat het als mediator fungeert tussen drukkingsgroepen en vrijwilligersorganisaties enerzijds en verschillende Europese lidstaten

⁸¹ MASSAD, ‘Re-Orienting Desire: The Gay International’, 373

⁸² AYOUB, ‘Cooperative transnationalism in contemporary Europe’, 279-280.

⁸³ AYOUB, ‘Cooperative transnationalism in contemporary Europe’, 303-304.

⁸⁴ ALETRINO-VAN STOCKUM, *Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee*, deel I, 1920, 66.

⁸⁵ BROICH, ‘How the Nazis destroyed the first gay rights movement’, *The Conversation*.

⁸⁶ SIC: *same-sex relationship*; KOLLMAN, ‘European institutions, transnational networks’, 38.

⁸⁷ KOLLMAN, ‘European institutions, transnational networks’, 50.

⁸⁸ *FRA’s EU LGBT Survey Methodology*, Fundamental Rights Agency, 2012.

anderzijds, waar een gelijkwaardige behandeling van homoseksuelen niet vanzelfsprekend is.⁸⁹ De organisatie stelt zichzelf daarbij centraal en maakt een duidelijk hiërarchisch onderscheid in ‘powerrelations’ tussen de verschillende actoren in de emancipatie van homoseksuelen – een eerste signaal dat het concept homo-emancipatie als politiek middel wordt ingezet.⁹⁰ De inspanningen hebben – zo blijkt uit verklaringen van de FRA in de *Fundamental rights: key legal and policy developments* van 2011, 2012, 2013 en het *Fundamental Rights Report 2018* – geleid tot aanzienlijke verbeteringen in de positie van homoseksuelen in Europa.⁹¹

Opvallend is dat de notie van een Europese identiteit niet expliciet wordt vermeld in de 40 ‘press releases’ die de FRA van 2009 tot 2018 heeft gepubliceerd.⁹² Morten Kjaerum, hoofd van het agentschap van 2008 tot 2015, haalt in een toespraak tot leden van het Europees Parlement meermaals aan hoe de Europese gemeenschap als eerste de emancipatie voor homoseksuelen voorstond.⁹³ Het valt op dat Kjaerum naast verwijzingen naar het verleden, spreekt over een toekomst waar de EU haar positie als voorvechter van tolerantie jegens seksuele minderheden zal uitbreiden. Hij vormt daarbij een in-group door de lidstaten die voldoen aan de richtlijnen van de FRA af te zetten tegen ‘achterliggende’ regio’s die kiezen voor een gematigde implementatie van het LGBT-beleid dat de EU via organisaties als de FRA voorschrijft.⁹⁴ Hij komt daar vier jaar later, in zijn toedracht voor de Raad van de Europese Unie, op terug door te wijzen op de nauwe onderlinge samenhang in de gehele unie. Deze zou het gevolg zijn van de institutionele verstrengeling die gepaard gaat met de bescherming en propagering van LGBT-rechten in Europa.⁹⁵

Maija Sakslin, voorzitter van de raad van bestuur van de FRA, eindigt haar speech aan het Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs (LIBE) met een boodschap voor de toekomst waarin ze stelt dat de Europese gemeenschap ‘social issues’ – zoals homo-

⁸⁹ *Opinion of the European Union Agency for Fundamental Rights on the situation of equality in the European Union*, Fundamental Rights Agency, 1 oktober 2013, 3-5.

⁹⁰ *Challenges facing civil society organizations working on human rights in the EU*, Fundamental Rights Agency, januari 2018, 7-9.

⁹¹ *Fundamental Rights: key legal and policy developments 2011*, Fundamental Rights Agency, 2011, 16; *Fundamental Rights: key legal and policy developments 2012*, Fundamental Rights Agency, 2012, 3-4; *Fundamental Rights: key legal and policy developments 2013*, Fundamental Rights Agency, 2013, 28; *Fundamental Rights Report 2018*, Fundamental Rights Agency, 2018, 35-36.

⁹² Het betreft alle door de FRA gepubliceerde bronnen vanaf het Synthesis Report on Homophobia uit 2009 tot het FRA opinions report van 2018.

⁹³ KJAERUM, *Presentation of the 2010 update on Homophobia, Transphobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation*, Fundamental Rights Agency, 30 november 2010.

⁹⁴ KJAERUM, *Presentation of the 2010 update on Homophobia, Transphobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation*, Fundamental Rights Agency, 30 november 2010.

⁹⁵ KJAERUM, *Internal-external coherence*, Fundamental Rights Agency, 13 oktober 2014.

emancipatie – moet omarmen als deel van haar identiteit “to help make fundamental rights a reality for everyone in the European Union”.⁹⁶ De Europese identiteit is in de bronnen niet toegedekt met een manipulatieve sluier waarin bijvoorbeeld de focus wordt verlegd naar het universele aspect van homo-emancipatie, maar wordt door de FRA kenbaar gemaakt door verwijzingen naar de lange en unieke weg die de EU heeft doorlopen om de gelijke behandeling van homoseksuelen te bewerkstelligen.⁹⁷ De FRA gebruikt dit narratief om lidstaten te wijzen op het belang van grensoverschrijdende samenwerking in Europa.⁹⁸ Door de inspanningen van de EU is homo-emancipatie niet langer een gemarginaliseerde kwestie, maar een mensenrecht die de unie, bij uitstek, wil uitdragen als deel van haar identiteit.⁹⁹ De invloedrijke rol die de RvE eind 20ste eeuw heeft gespeeld in dit proces wordt niet besproken in de speeches en onderzoeksrapporten van de FRA. Er wordt daarentegen wel in de *EU LGBT Survey* van de FRA (2014) meermaals verwezen naar het belang van het ‘Assistance and Cooperation’-project waarmee de RvE en de EU zich sinds 2010 gezamenlijk inzetten voor de fundamentele rechten van de LGBT-gemeenschap.¹⁰⁰ Deze onderneming is ontsproten uit de *Recommendation CM/Rec (2010)5*, waarin de Raad aangeeft dat het diens maatregelen tegen de discriminatie van homoseksuelen wil uitbreiden.¹⁰¹

Het andere orgaan dat onder de vleugels van de EU werkt aan de gelijkstelling van homoseksuelen, de Intergroup on LGBT Rights (ILGBTR), verwijst nadrukkelijk naar homo-emancipatie als deel van de Europese identiteit. Dit gebeurde bijvoorbeeld in 2009 toen een resolutie rond het beleidsplan voor 2010-2014 werd aangenomen door Michael Cashman en Ulrike Lunacek: “Member States need to ensure the freedom of movement of *all* families, and recognise unions between *all* EU citizens, regardless of their sexual orientation.”¹⁰² Emmanuel Crabit stelt in de vergadering *Horizon 2014: What LGBT Rights in the World?* zelfs dat LGBT-rechten Europees zijn.¹⁰³ Dit komt mede door de aard van de ILGBTR; “We take an active part in promoting the human rights of LGBTI people”.¹⁰⁴ De organisatie ageert namens de EU tegen

⁹⁶ SAKSLIN, *FRA Management Board Chair speaks on the Agency’s forthcoming work for 2015 to the European Parliament’s LIBE Committee*, Fundamental Rights Agency, 6 maart 2015.

⁹⁷ REISIGL en WODAK, ‘The discourse-historical approach’, 93; FLOWERDEW en RICHARDSON, *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*, 5.

⁹⁸ *EU LGBT Survey Results at a glance*, Fundamental Rights Agency, 2013, 7-8.

⁹⁹ *EU LGBT Survey Main Results*, Fundamental Rights Agency, 2014, 15-17.

¹⁰⁰ *Idem*, 18-22.

¹⁰¹ *Recommendation CM/Rec (2010)5*, Council of Europe, 31 maart 2010.

¹⁰² *Equal rights for LGBT people in the EU*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 25 november 2009.

¹⁰³ CRABIT, *Summary: Horizon 2014: What LGBT Rights in the EU?*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 8 december 2011.

¹⁰⁴ ‘Monitoring the work of the European Union’, *The European Parliament’s LGBTI Intergroup*.

lidstaten die de Europese richtlijnen rond LGBT-rechten niet in acht nemen.¹⁰⁵ Daarnaast controleert de intergroep al sinds haar oprichting in 1999 of de belangen van de LGBT-gemeenschap in het Europees Parlement en in de Europese Commissie worden gewaarborgd.¹⁰⁶ Dat de EU een controlerend orgaan heeft aangesteld om de gelijke behandeling van de LGBT-gemeenschap te garanderen, is de facto al een teken dat homo-emancipatie deel is van de identiteit die de unie wil uitdragen. In de communicatie van de werkgroep naar aangrenzende gebieden van de EU komt de Europese identificering met homo-emancipatie ook terug. Naar aanleiding van een verbod op een pride-optocht in de hoofdstad van Moldavië in 2010, schreef de ILGBTR een open brief om Moldaviërs aan te sporen alsnog de straat op te gaan voor hun LGBT-rechten.¹⁰⁷ Daarin werd zelfs aangegeven dat Marije Cornelissen, toenmalig lid van het Europees Parlement, in opdracht van de werkgroep de pride-optocht zou bijwonen om het politieoptreden te controleren. Een zeer indringende houding van de intergroep tegen een land dat vooralsnog geen lid is van de EU.¹⁰⁸ Na een soortgelijk verbod op een pride in de hoofdstad van Turkije reageerde de ILGBTR als volgt:

*“Pride marches are a global tradition of many decades standing, celebrating society’s diversity and openness towards LGBTI people. They are a unique, non-violent and peaceful assembly, widely accepted across Europe.”*¹⁰⁹

Door te verwijzen naar een lange traditie die door ‘heel’ Europa ogenschijnlijk wordt gedeeld, creëert de organisatie een in-group – Europa – en zet deze af tegen Turkije. Dit historisch narratief rond pride-optochten moet echter worden genuanceerd.¹¹⁰ Het is vooral de situering van de traditie als Europees in een later fragment, “Such events have a long and noble tradition across Europe”, waardoor geconcludeerd kan worden dat homo-emancipatie door de Intergroup wordt beschouwd als integraal deel van de Europese identiteit.¹¹¹ Er valt echter geen evolutie te bemerken in de verschillende beleidsplannen, vergaderingen en open brieven die zijn geanalyseerd; het ‘wij-zij’-redeneren komt evenals het pleidooi voor een ‘Europese’ strijd voor

¹⁰⁵ *Intergroup responds to accusations from Cyprus MP*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 2010; *Open letter to Lithuanian Parliament: Reject bill targeting LGBTI people*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 2015.

¹⁰⁶ ‘Monitoring the work of the European Union’, *European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights*.

¹⁰⁷ ‘The Intergroup writes to Moldovan authority on Chisinau Pride ban’, *The European Parliament’s LGBTI Intergroup*.

¹⁰⁸ *Open Letter to Moldovan Parliament: Adopt the anti-discrimination law*, European Parliament’s LGBTI Intergroup, 2011.

¹⁰⁹ *Open Letter MEPS condemn crackdown on Istanbul Pride*, European Parliament’s LGBTI Intergroup, 2016

¹¹⁰ MAERTEN, ‘De regenboogpin is niet neutraal’, *VRTNWS*.

¹¹¹ *Open Letter MEPS condemn crackdown on Istanbul Pride*, European Parliament’s LGBTI Intergroup, 2016.

homorechten, sporadisch terug.

Hoewel de werkgroep van het Europees Parlement behoorlijk uitgesproken is in haar open brieven, dient deze houding in een breder daglicht te worden geplaatst. Belavusau en Kochenov stellen dat de werking van de RvE als “the provider of the most general common denominator of rights available in Europe” overlapt met die van de EU.¹¹² Dit verklaart waarom de intergroup in haar open brief aan Moldavië meermaals wijst op de verplichtingen van diens regering tegenover het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens.¹¹³

*“Wherever you move in the EU, you are always covered by important CoE rules, including, especially, the European Convention on Human Rights as interpreted by the European Court of Human Rights”*¹¹⁴

De houding die de ILGBTR voorstaat, is afgeleid van een juridisch kader rond de acceptatie en non-discriminatie van homoseksuelen dat sinds enkele decennia wordt gedeeld door de RvE en de OSCE.¹¹⁵ Zo werd de Europese Conventie voor de Rechten van de Mens in 1981, na ophef over de slechte behandeling van homoseksuelen in sommige lidstaten van de RvE, uitgebreid met een resolutie waarin discriminatie van homoseksuelen werd veroordeeld. Het vormde een eerste stap in het proces waarbij homorechten langzaam uitgroeiden tot mensenrechten.¹¹⁶ Een ontwikkeling die in 1994 werd doorgezet in de Europese Gemeenschap toen de bescherming van seksuele minderheden werd gelijkgeschakeld aan die van religieuze en etnische minderheden.¹¹⁷ Exact tien jaar later – een maand na de toetreding van verschillende Oost-Europese landen tot de EU – werd de gelijke behandeling van homoseksuelen apart aangehaald als kernwaarde van de Europese Unie.¹¹⁸ De EU lijkt, hoewel dat niet altijd het geval was bij haar voorlopers, de voornaamste aanvoerder van homo-emanipatie op Europees en globaal niveau in de 21ste eeuw.¹¹⁹ Is er tijdens deze evolutie van homorechten in Europa – Kiran Klaus Patel indachtig – sprake geweest van een samenwerking of rivaliteit tussen de (voorlopers van de) EU en de RvE?¹²⁰ Komt dit terug in de communicatie tussen beide organisaties? Interessante vragen die apart aan bod zullen komen in de paragraaf *Out of the*

¹¹² BELAVUSAU en KOCHENOV, ‘On the ‘Entry Options’ for the ‘Right to Love’, 2.

¹¹³ *Open Letter to Moldovan Parliament: Adopt the anti-discrimination law*, European Parliament’s LGBTI Intergroup, 2011.

¹¹⁴ BELAVUSAU en KOCHENOV, ‘On the ‘Entry Options’ for the ‘Right to Love’, 2-3.

¹¹⁵ HELFER, ‘Lesbian and Gay Rights as Human Rights: Strategies for a United Europe’, 157-158.

¹¹⁶ SLOOTMAECKERS en TOUQUET, ‘The Co-evolution of EU’s Eastern Enlargement and LGBT Politics’, 22.

¹¹⁷ *Resolution on equal rights for gays and lesbians in the EC* in *Publicatieblad C313*. 12 oktober 1998.

¹¹⁸ ‘LGBT rights as Human Rights’, *European Greens*.

¹¹⁹ AYOUB, ‘Cooperative transnationalism in contemporary Europe’, 280.

¹²⁰ PATEL en CALLIGARO, ‘The true EURESCO?’, 412.

Closets and into the Streets.

De visie die de Intergroup namens de EU uitdraagt, overlapt dus noodzakelijkerwijs met die van de RvE. In die optiek is het niet verwonderlijk dat homo-emancipatie (later) ook is opgenomen in het zelfbeeld van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa. Hoewel de OSCE oorspronkelijk diende als veiligheidsorganisatie, zijn zaken aangaande cultuur en samenleving – nog voor dat de Europese Gemeenschap en de EU zich hiermee inlieten – een belangrijk onderdeel van de agenda geworden. De organisatie is zich ook gaan inzetten voor de rechten van de LGBT-gemeenschap. Dit gebeurt expliciet, zoals in een rapport gericht aan ILGA-Europe uit 2006:

*“to give sexual orientation and gender identity same recognition as is given in the OSCE context to race, ethnicity, religion and belief [...] we call upon the participating states to make this recognition explicit”.*¹²¹

De OSCE stelt dat door het ‘tolerance and non-discrimination’ mandaat – waarin de organisatie homo-emancipatie als Europese norm hanteert –, meer lidstaten zich hebben ingezet tegen geweld en discriminatie van homoseksuelen; ze zouden openstaan voor een bredere seksuele oriëntatie.¹²² Er zijn echter ook documenten van andere instanties, zoals een verklaring van verschillende middenveldorganisaties uit 2007, waarin ze gezamenlijk hun steun betuigen aan de OSCE omwille van de wijze waarop de organisatie homorechten waarborgt in Europa.¹²³ Francesca R. Ammaturo benadrukt dat juist die bescherming kan leiden tot uitsluiting:

*“...the protection of the rights of LGBTQIpersons in the context of the CoE can contribute to framing and articulating a notion of European citizenship based on the creation of moral hierarchies between insiders and outsiders.”*¹²⁴

Het centraal stellen van de ‘in-group’ draagt in die zin bij tot het creëren van een Europese identiteit die de gelijkstelling van homoseksuelen voorstaat.¹²⁵

¹²¹ *On Importance of Combating Intolerance and Discrimination on the Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the OSCE Region*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 12 oktober 2006.

¹²² *On Importance of Combating Intolerance and Discrimination on the Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the OSCE Region*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 12 oktober 2006.

¹²³ *Declaration of civil society organisations on the recognition of sexual orientation, gender identity and expression in the OSCE*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 25 september 2007.

¹²⁴ AMMATURO, *European Sexual Citizenship*, 63.

¹²⁵ SHEYHOLISLAMI, ‘Critical Discourse Analysis’, *Researchgate*.

1.3 Culture in your body

De in de literatuur veronderstelde identificatie van Europa met homo-emancipatie is bevestigd via analyse van de open brieven, beleidsplannen en onderzoeksrapporten van de gedecentraliseerde agentschappen van de EU en de OSCE. De drie organisaties verwijzen expliciet naar homo-emancipatie als een Europese norm, deel van de identiteit die ze propageren in hun beleid. Andersom moet volgens Massad worden afgevraagd waarom de internationale emancipatiebeweging van homoseksuelen zich juist vereenzelvigd met Europa.¹²⁶ Hoe behoudt Europa haar vermeende pioniersrol in het beschermen van mensenrechten, waaronder de emancipatie van homoseksuelen, op wereldschaal? Welke consequenties zijn hieraan verbonden?

Een eerste groep auteurs stelt dat dit komt door nieuwe vormen van Europees burgerschap. Duyvendak en Mepschen hebben in samenwerking met Evelien Tonkens aangetoond dat “sexual politics”, waaronder het emanciperen van homoseksuelen, steeds belangrijker worden in de identiteitsconstructie van Nederlanders.¹²⁷ In een recenter artikel verbreden Mepschen en Duyvendak hun horizon en spreken ze van een ‘culturalization of citizenship’ in Europa. De “normalization of the defence of gay rights” illustreert volgens Duyvendak het toenemende belang van cultuur en moraliteit in het zelfbeeld van Europeanen.¹²⁸ Dit hangt samen met de vorming van een culturele in-group in Europa:

“The rise of sexual nationalisms in Europe must be understood as part and parcel of the culturalization of citizenship and the concomitant politicization of home in Europe.”¹²⁹

Gerard Delanty interpreteert de ‘culturalization of citizenship’ als een leerproces dat de Europese burger in staat stelt zich verder te ontwikkelen, zonder andere groepen daarbij uit te sluiten.¹³⁰ Hij zet zich hiermee af tegen de dominante (liberale) “disciplinary discourses of citizenship”. Deze vormen volgens Delanty het fundament voor neerbuigende en

¹²⁶ MASSAD, ‘Re-Orienting Desire: The Gay International’, 373-374.

¹²⁷ MEPSCHEN, DUYVENDAK en TONKENS, ‘Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship’, 963.

¹²⁸ MEPSCHEN en DUYVENDAK, ‘European Sexual Nationalisms’, 70-71; *Closer*, ‘European Sexual Nationalisms: The Culturalization of Citizenship and the Sexual Politics of Belonging and Exclusion’.

¹²⁹ MEPSCHEN en DUYVENDAK, ‘European Sexual Nationalisms’, 70-71

¹³⁰ DELANTY, ‘Citizenship as a Learning Process’, 605.

oriëntalistische manieren om Europese waarden rond seksualiteit uit te dragen.¹³¹ Dit komt ook terug in de bronnen van de gedecentraliseerde agentschappen; in een vergadering met de OSCE in 2018 stelt huidig FRA-hoofd Michael O’Flaherty dat de Europese gemeenschap zich, inzake homo-emancipatie, op een hoger ‘beschavingsniveau’ bevindt dan andere regio’s. O’Flaherty wijst dan ook tot drie keer toe op de verplichting van Europa om andere staten te ‘civiliseren’.¹³² Charles Taylor stelt op gelijkaardige wijze als Delanty dat vormen van ‘sexual citizenship’ – in het verlengde van de culturalization of citizenship – juist open moeten staan voor culturele diversiteit.¹³³ Sabsay komt in haar onderzoek, waarin ze de configurering van de (Europese) burger in Euro-Amerikaanse termen binnen het politiek liberalisme van de afgelopen drie decennia belicht, tot eenzelfde conclusie.¹³⁴

Andersom kan het verheffen van homo-emancipatie tot Europese norm ervoor zorgen dat non-Europese burgers of, zoals in de paragraaf *Migrating Borders* zal worden toegelicht, Europeanen met andere opvattingen rond seksualiteit, worden verplicht zich te conformeren aan dit model. Zodoende wordt de wenselijkheid van een (West-)Europese toe-eigening van homo-emancipatie ook hier bediscussieerd. Dergelijke auteurs veronderstellen dat homo-emancipatie, als cultuurobject, onderhevig is aan verandering aangestuurd door de Europese bevolking. In toenemende mate wordt de gelijkstelling van homoseksuelen door zowel liberale als conservatieve partijen in Europa aangehaald als “dominant marker of western values” en afgezet tegen achterliggende regio’s.¹³⁵ Daardoor zal het Westen, waar de emancipatie van homoseksuelen sneller doorzet, steeds progressiever ogen. Terwijl de kloof op internationaal niveau (of ten opzichte van Oost-Europa waar homo-emancipatie stagneert of intentioneel wordt vermeden) alsmar groter zal worden.¹³⁶ Dit discours komt volgens Stacy Douglas, Suhraiya Jivraj en Sarah Lambale ook terug in de *War on Terror* – waarover meer in het volgende hoofdstuk.¹³⁷

Ammaturo beargumenteert dat Europese instellingen – ofschoon ze enkel ingaat op de werking van de Raad van Europa – met de ‘Pink Agenda’ een sterke Europese identiteit

¹³¹ MEPSCHEN, DUYVENDAK en TONKENS, ‘Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship’, 973.

¹³² SHEYHOLISLAMI, ‘Critical Discourse Analysis’, *Researchgate*; O’FLAHERTY, *OSCE 2018 Human Dimension Implementation Meeting*, Fundamental Rights Agency, 10 september 2018.

¹³³ TAYLOR, ‘Democratic exclusion – and its consequences’, *Eurozine*.

¹³⁴ *The London School of Economics and Political Science*, ‘Dr Leticia Sabsay’; SABSAY, ‘The emergence of the other sexual citizen’, 606-608.

¹³⁵ DOUGLAS, JIVRAJ en LAMBLE, ‘Queer anti-racist critique’, 109.

¹³⁶ OOST en REINHOUDT, ‘Tijdsgeest: de acceptatie van homoseksualiteit’, 27.

¹³⁷ DOUGLAS, JIVRAJ en LAMBLE, ‘Queer anti-racist critique’, 9-10.

uitdragen buiten de grenzen van Europa, maar tegelijk zorgen voor een hechtere samenwerking tussen de Europese lidstaten. Die ‘Pink Agenda’ is volgens Ammaturo voortgekomen uit de “European Sexual Citizenship”, deel van de ‘culturalization of citizenship’ van de 21ste eeuw.¹³⁸ Een notie getypeerd door morele hiërarchie, waardoor insiders (tolerante Europeanen) worden afgezet tegen outsiders (de ‘rest’).¹³⁹ Ammaturo gaat hier, twee jaar na haar artikel rond de ‘Pink Agenda’, dieper op in.¹⁴⁰ Daarbij neemt ze Europa als continent, gedefinieerd door “an aspirational entity and symbolic space of belonging”, als vertrekpunt. In deze ruimte zouden seksuele minderheden een cruciale rol spelen in de definiëring van de ‘Europese’ identiteit en het Europese burgerschap.¹⁴¹ Nuno Ferreira bekritiseert Ammaturo door te stellen dat de gedachtegang in haar boek kan leiden tot vormen van homofobie:

*“I submit it is more important to fight against oppression everywhere, in whatever form, rather than risk undermining these efforts simply because the oppressors in question may adhere to a different religion”.*¹⁴²

Taylor beoogt dan weer het idee van een gedeelde ‘identity space’ om zowel de uitsluiting van religieuze minderheden als vormen van homofobie te voorkomen.¹⁴³ Hoewel Ammaturo – evenals Douglas Sanders – nadrukkelijk ingaat op de rol die seksuele minderheden uitoefenen op de OSCE door het hameren op een ‘European Sexual Citizenship’, wordt de term ‘culturalization of citizenship’ niet aangehaald in diens brondocumenten, noch in die van de FRA en ILGBTR.¹⁴⁴ Het is aannemelijk dat de term omwille van de negatieve – homonationalistische – connotaties wordt vermeden in de publicaties en onderlinge communicatie van de decentralised agencies en de OSCE.¹⁴⁵ Dat tolerantie van een seksuele minderheid kan leiden tot de uitsluiting van een andere bevolkingsgroep is een gevoelig onderwerp, dat niettemin moet worden uitgelicht. Het idee achter de ‘culturalization of citizenship’ – het toenemende belang van cultuur en moraliteit in de zelfrepresentatie van Europese burgers – komt namelijk wél terug in de homofobie- en jaarrapporten van de FRA. In een ‘Synthesis report’ van de organisatie uit 2008 wordt gesteld dat “changing public attitudes”

¹³⁸ AMMATURO, ‘The Pink Agenda’, 1151.

¹³⁹ Idem, 1161-1162.

¹⁴⁰ AMMATURO, *European Sexual Citizenship: Human Rights, Bodies and Identities*, 1.

¹⁴¹ Idem, 99-100.

¹⁴² FERREIRA, ‘Sexuality and Citizenship in Europe’, 257.

¹⁴³ MEPSCHEN, DUYVENDAK en TONKENS, ‘Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship’, 973.

¹⁴⁴ AMMATURO, ‘The Pink Agenda’, 1151; SANDERS, ‘Getting Lesbian and Gay Issues on the International Human Rights Agenda’, 86.

¹⁴⁵ AMMATURO, ‘The Pink Agenda’, 1154.

tegenover homoseksualiteit het resultaat zijn van steeds sterker geprofileerde culturele opvattingen.¹⁴⁶ Twee jaar later bemerkt de FRA dat dit ‘multiple discrimination’ – zoals de discriminatie van een persoon omwille van diens seksuele én religieuze voorkeur – kan versterken.¹⁴⁷ Echter stelt de FRA in haar jaaroverzicht van 2017 dat “ what was often regarded over the last decade as a natural development towards greater respect for fundamental rights” niet alleen wordt beïnvloed door culturele factoren.¹⁴⁸ De theorie rond de ‘culturalization of citizenship’ vormt dus niet de enige verklaring voor de toenemende focus op homo-emancipatie in Europa.

1.4 Possibilities and limits of Europe’s normative power

De Europese identificering met homo-emancipatie – en andersom ook de Europeanisering van de internationale strijd voor homorechten – wordt door academici ook toegeschreven aan de normatieve kracht van Europa. De notie ‘Normative Power Europe’ wordt voornamelijk gebruikt om een beter begrip te krijgen van de internationale positie die de Europese Unie als ‘ideational’ actor bekleedt.¹⁴⁹ Dit onderzoek doelt eerder op het potentieel van de EU om te kunnen definiëren wat ‘normaal’ is op het vlak van seksuele identiteit in Europa, alsook daarbuiten.

Martijn Mos stelt dat de emancipatie van homoseksuelen in Europa bijdraagt tot een sterke Europese (morele) eenwording.¹⁵⁰ De integratie van West-Europese normen en waarden, waaronder de gelijkstelling van homoseksuelen, wordt vervolgens uitgedragen door de EU:

*“...the European Union (EU) manifests the ability to act as, and possesses the potential to develop into, a norm-setting bureaucracy in its external relations when it comes to the protection and promotion of sexual minority rights.”*¹⁵¹

Deze normatieve kracht wordt volgens Mos gedragen door grensoverschrijdende instellingen – zoals de Fundamental Rights Agency en de Intergroup on LGBT Rights.¹⁵² Dit uitgangspunt

¹⁴⁶ *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States*, Fundamental Rights Agency, 2009, 8-9.

¹⁴⁷ *Data in Focus Report: Multiple Discrimination*, Fundamental Rights Agency, 2010, 4-6.

¹⁴⁸ *Fundamental Rights Report 2017*, Fundamental Rights Agency, 2017, 2.

¹⁴⁹ WHITMAN, ‘Norms, Power and Europe’, 1-2.

¹⁵⁰ MOS, ‘Conflicted Normative Power Europe’, 88-89.

¹⁵¹ *Idem*, 79.

¹⁵² *Idem*, 88-89.

wordt gedeeld door Judith Takács en Ivett Szalma in *Homophobia and same-sex partnership legislation in Europe* (2011), een belangrijk referentiewerk in het debat rond homo-emancipatie.¹⁵³ Zij stellen dat dergelijke organisaties een positieve uitwerking hebben op de houding van burgers tegenover homoseksualiteit op nationaal niveau en bijgevolg een grotere cohesie tussen de Europese lidstaten lijken te bevorderen.¹⁵⁴ Het is dit uitgebreide institutionele kader rond homo-emancipatie dat Europa onderscheidt van andere regio's zoals het Nabije Oosten en de Verenigde Staten.¹⁵⁵ Volgens Sibylle Scheipers en Daniela Sicurelli is Europa, en meer specifiek de EU, zich hiervan bewust; “the EU stresses that the means and instruments that it utilizes in achieving its objectives are superior to those of the US”.¹⁵⁶ De auteurs concluderen dat Europa zichzelf daardoor een leidende (morele) positie aanmeet in het beschermen van mensenrechten. Dit blijkt ook uit een bronfragment van de Europese Commissie uit 2001:

*“The European Union is well placed to promote democracy and human rights ... Uniquely amongst international actors, all fifteen member states of the Union are democracies espousing the same Treaty-based principles in their internal and external policies. This gives the EU substantial political and moral weight.”*¹⁵⁷

Deze Europese zelfrepresentatie, “bound through international law”, draagt bij aan de normatieve kracht waarmee de unie haar waarden oplegt aan regio's buiten haar grenzen.¹⁵⁸ Bovendien zou de normatieve kracht die wordt uitgedragen door de EU in verband staan met het ontstaan van een specifieke Europese identiteit.¹⁵⁹ Er wordt door de twee werkgroepen van de EU overigens niet kordaat verwezen naar de evolutie die de EU als normatieve kracht heeft doorlopen, noch naar de fundamentele rol die de RvE heeft gehad in de verruiming van het takenpakket van de EU.

Helene Sjurzen betwijfelt de wenselijkheid van de EU als normatieve en, zoals zij het formuleert, ‘civiliserende’ kracht omdat het zou leiden tot power politics.¹⁶⁰ Europa zou volgens Sjurzen een kritische, kosmopolitische houding moeten aannemen ten opzichte van de waarden

¹⁵³ TAKÁCS en SZALMA, ‘Homophobia and same-sex partnership’, 356-378.

¹⁵⁴ Idem, 375.

¹⁵⁵ GERHARDS, ‘Non-discrimination towards Homosexuality’, 13-14.

¹⁵⁶ SCHEIPERS en SICURELLI, ‘Normative Power Europe’, 453.

¹⁵⁷ ‘The European Union’s Role in Promoting Human Rights and Democratization’, Europese Commissie, 6-8.

¹⁵⁸ SCHEIPERS en SICURELLI, ‘Normative Power Europe’, 454.

¹⁵⁹ Idem, 454.

¹⁶⁰ SJURSEN, ‘The EU as a ‘normative’ power’, 248.

die het uitdraagt.¹⁶¹ Een conclusie die ook wordt getrokken door Ian Manners in 2008.¹⁶² De auteur bekritiseert de ethische houding van de EU door diens principes, methoden en gevolgen voor andere regio's uiteen te zetten. Dit is opvallend omdat Manners zes jaar eerder met veel lof sprak over de rol die de EU had in "...redefining what can be 'normal' in international relations".¹⁶³ Wellicht heeft Manners zijn mening bijgesteld na de kritiek van Thomas Diez op academici die de EU neerzetten als een "novel kind of actor in international politics".¹⁶⁴ Daarbij haalt Diez uit naar Manners en zijn pleidooi voor 'normative power Europe' als uniek en positief fenomeen.¹⁶⁵ Manners betoogt in zijn laatste werk rond 'normative power Europe', dat de EU altijd al een normatieve kracht is geweest in de internationale politiek, en dat ook zal blijven.¹⁶⁶ Dat komt mede door de 'homosociality' die de EU door vergaande sociale solidariteit, waaronder het emanciperen van homoseksuelen, in haar lidstaten heeft weten te bewerkstelligen.¹⁶⁷ Adrian Hyde-Price bemerkt, evenals Diez, dat de Europese constructie van het 'self' – uitgedragen als norm door de EU – gepaard gaat met een intolerante houding tegenover staten buiten Europa.¹⁶⁸ Hoewel er consensus lijkt te bestaan over de uitzonderlijke positie die Europa internationaal bekleedt wanneer het aankomt op het bepalen van normen rond mensenrechten, wordt deze ontwikkeling niet langer positief belicht in de literatuur.

1.5 Out of the Closets and into the Streets: The European Union versus The Council of Europe

Uit de voorgaande paragrafen is gebleken dat de gedecentraliseerde agentschappen van de EU en de OSCE homo-emancipatie als belangrijk onderdeel beschouwen van het liberale zelfbeeld dat ze voorstaan. Homoseksualiteit volgt als Europese waarde uit een juridisch kader dat door de EU, OSCE en de RvE in acht wordt genomen; zodoende overlappen de visies die de organisaties hebben rond homo-emancipatie. Socio-culturele themata, zoals homo-emancipatie, behoorden echter niet tot het initiële takenpakket van dergelijke organisaties, die veeleer opgericht waren voor het onderhouden van een internationale samenwerking op politiek en

¹⁶¹ Idem, 249.

¹⁶² MANNERS, 'The normative ethics of the European Union', 59.

¹⁶³ MANNERS, 'Normative Power Europe: A contradiction in Terms?', 253.

¹⁶⁴ DIEZ, 'Reconsidering Normative Power Europe', 613.

¹⁶⁵ Idem, 614-615.

¹⁶⁶ MANNERS, 'The normative ethics of the European Union', 45.

¹⁶⁷ Idem, 52-53.

¹⁶⁸ DIEZ, 'Reconsidering Normative Power Europe', 629; HYDE-PRICE, 'A realist perspective on ethical power Europe', 29.

economisch vlak. Is er tijdens de bestendiging van homorechten in Europa sprake geweest van een samenwerking of rivaliteit tussen de Europese Unie/Gemeenschap en de RvE? Heeft de toetreding van, veelal Oost-Europese, lidstaten, een invloed gehad op de wijze waarop homo-emancipatie door de EG/EU en de RvE wordt voorgestaan? Het is daarom interessant om de werking en doelstelling rond homo-emancipatie van de RvE en de EU te vergelijken. Hierbij wordt een kleine uitstap gemaakt naar de rol van de OSCE.

In een eerder stuk werd al kort verwezen naar de mogelijke samenhang tussen de RvE en de Europese gemeenschappen/ EU in het emancipatieproces van homoseksuelen in Europa. Homorechten zijn uit de marge getreden, erkent in de Europese wetgeving en sinds 2001 in toenemende mate uitgedragen als deel van het Europese zelfbeeld van organisaties als de EU, RvE en de OSCE.¹⁶⁹ Om de visie van de EU rond non-discriminatie tussen hetero- en homoseksuelen sinds 2001 te reconstrueren, is vooral gebruik gemaakt van Gerhards categorisering aan verdragen en aanbevelingen opgesteld door de unie (2010), afgeleid uit een studie door Matteo Bonini-Baraldi (2004).¹⁷⁰ In nasleep van artikel 13 uit het Verdrag van Amsterdam uit 1999, zou de EU discriminatie op grond van seksuele oriëntatie gaan veroordelen. De Europese Commissie en de Europese Raad werden bevoegd om maatregelen te nemen tegen de uitsluiting van homoseksuelen in Europa en dit had onder meer de oprichting van de FRA tot gevolg. Hoewel de emancipatie van homoseksuelen dus geen grondbeginsel vormde van de EU bij diens oprichting, is de bestendiging van homorechten toch een van de algemene richtlijnen geworden die de EU niet alleen in Europa, maar ook daarbuiten als ‘foreign policy issue’ uitdraagt. Dit komt volgens Gerhards door het potentieel dat de EU ziet in homo-emancipatie als bindende, “frame-bridging”, kracht tussen de lidstaten.¹⁷¹ In brondocumenten van de FRA, zoals het *Fundamental Rights Report 2017*, komt de groeiende coherentie tussen lidstaten terug met bewoordingen als ‘equality’, ‘tension’, ‘community’ en ‘solidarity’.¹⁷² Andersom wordt een nauwe samenwerking beschouwd als vereiste voor een effectieve bescherming tegen discriminatie van homoseksuelen in Europa:

¹⁶⁹ SLOOTMAECKERS en TOUQUET, ‘The Co-evolution of EU’s Eastern Enlargement and LGBT Politics’, 21-22.

¹⁷⁰ GERHARDS, ‘Non-discrimination towards Homosexuality’, 7.

¹⁷¹ GERHARDS, ‘Non-discrimination towards Homosexuality’, 8.

¹⁷² *Fundamental Rights Report 2017*, Fundamental Rights Agency, 6; *Fundamental rights: challenges and achievements in 2012*, Fundamental Rights Agency, mei 2017, 103.

*“The year 2016 saw a growing acknowledgement that addressing discrimination from the perspective of a single ground fails to capture the different ways in which people experience discrimination in their daily lives.”*¹⁷³

Eenzelfde statement werd gemaakt door Kjaerum in 2010 en drie jaar later in het FRA-rapport over homofobie in de EU.¹⁷⁴

In tegenstelling tot Gerhards besteden Zselyke Csaky, Koen Slootmaeckers en Heleen Touquet wel aandacht aan de invloed die de EU-uitbreiding heeft op de samenwerking van diens lidstaten rond LGBT-rechten. Hoewel de unie in april 2005, een jaar na de toetreding van verschillende Oost-Europese landen, haar antidiscriminatiebeleid heeft uitgebreid naar personen met een afwijkende seksuele achtergrond, betaamt Csaky dat er weinig is veranderd.¹⁷⁵ Ze stelt: “...differences between old member states and countries that joined after 2004, often referred to as the ‘East/West divide’ on LGBT rights, are here to stay.” Dit zou komen omdat de EU niet beschikt over de juiste mechanismen om normen rond mensenrechten – dat hier als synoniem voor LGBT-rechten wordt aangehaald – af te dwingen in haar lidstaten.¹⁷⁶ Dit is opmerkelijk omdat Gerhards stelt dat met elke nieuwe doelgroep die aan het non-discriminatiebeleid van de EU wordt toegevoegd, de bevoegdheden en reikwijdte van de pan-Europese instelling toenemen.¹⁷⁷ Dit zou, in tegenstelling tot andere internationale en supranationale instellingen, typerend zijn voor de EU: “Its ‘script’ and policies are embedded in EU legislation, and because this legislation supersedes the national legislation of member states, it can force them to comply with the script.”¹⁷⁸ Echter kan uit de volgende grafiek, waarin de adaptatie van de verschillende facetten van homo-emancipatie wordt afgezet tegen de uitbreiding van de EU, worden afgeleid dat Gerhards de unificerende werking van het LGBT-beleid in de EU overschat:

¹⁷³ *Fundamental Rights Report 2017*, Fundamental Rights Agency, mei 2017, 4-6.

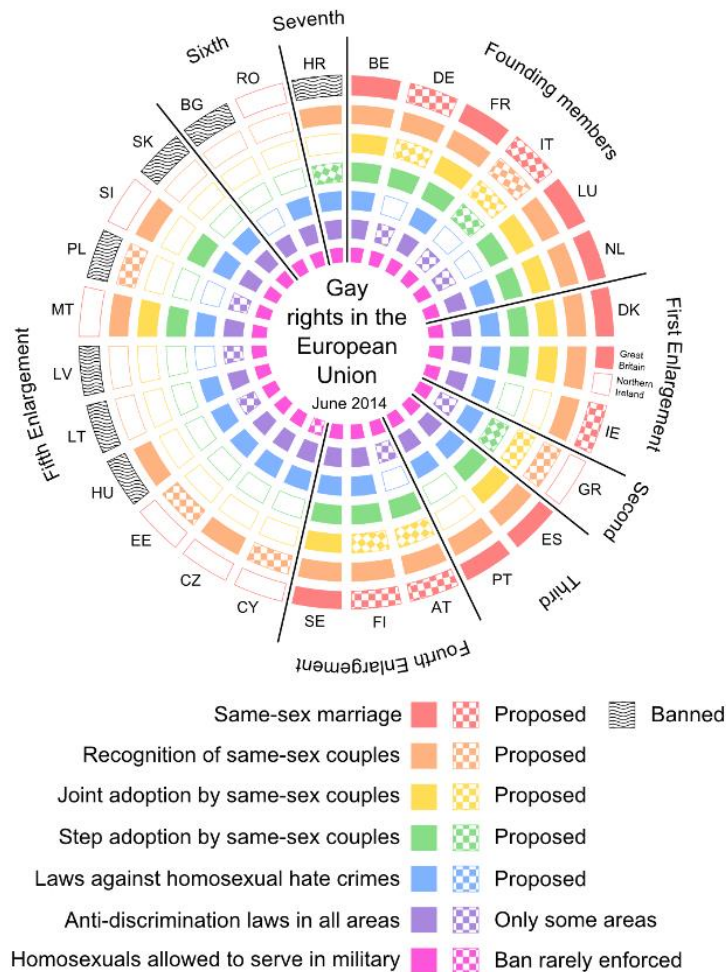
¹⁷⁴ KJAERUM, *Homophobia, transphobia and discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity*, Fundamental Rights Agency, november 2010, 3; *Opinion of the European Union Agency for Fundamental Rights on the situation of equality in the European Union*, Fundamental Rights Agency, 1 oktober 2013, 3-7.

¹⁷⁵ SLOOTMAECKERS en TOUQUET, ‘The Co-evolution of EU’s Eastern Enlargement and LGBT Politics’, 19; CSAKY, ‘The Est-West Divide on LGBT Rights in Europe’, *The London School of Economics and Political Science*.

¹⁷⁶ CSAKY, ‘The Est-West Divide on LGBT Rights in Europe’, *The London School of Economics and Political Science*.

¹⁷⁷ AYOUB, ‘Cooperative transnationalism in contemporary Europe’, 280.

¹⁷⁸ GERHARDS, ‘Non-discrimination towards Homosexuality’, 9.

Figuur 2 LGBT-rechten in de EU-lidstaten in juni 2014 (bron: *The London School of Economics and Political Science*).¹⁷⁹

In *The Larger Shift in the EU's Changing Fundamental Rights Policy* gaan Sloopmaeckers en Touquet dieper in op de rol van de EU-uitbreiding op diens “fundamental rights policies”, waaronder homo-emancipatie. Daarbij wordt de relatie tussen de Europese Unie en de Raad van Europa overigens niet uitgelicht. Een gemiste kans volgens Kochenov en Belavusau, omdat de EU zich, evenals diens voorlopers, heeft geconformeerd aan een ‘script’ dat ten dele is bepaald door de RvE.¹⁸⁰ Dit gebeurde al in 1981 met *Recommendation 924*, die discriminatie van homoseksuelen veroordeelt.¹⁸¹ De RvE heeft zich, anders dan de EU, sinds haar oprichting, kort na de Tweede Wereldoorlog, ingezet tegen verschillende vormen van

¹⁷⁹ CSAKY, ‘The Est-West Divide on LGBT Rights in Europe’, *The London School of Economics and Political Science*.

¹⁸⁰ BELAVUSAU en KOCHENOV, ‘On the ‘Entry Options’ for the ‘Right to Love’, 2-3.

¹⁸¹ ‘Recommendations’, *ILGA-Europe*.

discriminatie en geweldpleging “experienced by LGBT persons [sic]”.¹⁸² De EU vormt anno 2019 nochtans de voornaamste voorvechter voor homo-emancipatie in en buiten Europa.¹⁸³ Er heeft zich dus een ‘wissel van de wacht’ voorgedaan in de strijd voor homorechten. Dit valt ten dele te verklaren door de verschillende aard van de organisaties; zo is de EU een supranationale organisatie, terwijl de RvE een internationale organisatie is die door gelijklopende nationale wetgeving, verdragen en via het Europees Hof voor de Rechten van de Mens zowel op wetgevend als gerechtelijk vlak een dwingend adagium uitdraagt aan diens lidstaten – waaronder ook Rusland. Volgens Ferreira vertonen de inspanningen van de RvE rond mensenrechten daardoor “dynamics of exclusion”, gelijkaardig aan die van de EU.¹⁸⁴ De mate waarin het Europees Hof voor de Rechten van de Mens en het Hof van Justitie van de Europese Unie bepalend zijn geweest voor de Europeanisering van homorechten komt verder niet ter sprake in dit onderzoek. De opkomst van ‘Europese’ mensenrechten en de plaats die vrije seksualiteitsbeleving daarin krijgt, is een aparte expertise die zich leent voor een ander onderzoek. *The Invention of European Human Rights* zou hierbij een goed vertrekpunt vormen.¹⁸⁵

Patel en Oriane Calligaro bieden met hun onderzoek naar de wisselwerking tussen de EU en de RvE tijdens het opkomen van een Europees cultuurbeleid een interessant aanknopingspunt voor de veranderende opzet en onderlinge verhouding van deze twee organisaties.¹⁸⁶ Zo had de RvE een dominante culturele positie in West-Europa vanaf 1950, toen de Europese Gemeenschap zich nog vooral inliet met economische facetten. Echter zou de voorloper van de EU tegen het einde van de Koude Oorlog door diens financiële middelen en de bindende kracht waarmee het maatregelen kon opleggen aan diens lidstaten, de RvE overtreffen als dominante culturele noemer in Europa.¹⁸⁷ Volgens Patel en Calligaro is het van belang om de ‘inter-organizational connections’ hierbij in het oog te houden; de RvE vormde op cultureel vlak niet alleen een inspiratiebron, maar ook een springplank voor de Europese Gemeenschap.¹⁸⁸ In een interview voor *Thoughts on Europe* beargumenteert Patel dat de EG in het verlengde van de cultuurpolitiek uit de jaren ‘70 en ‘80, ook een doorslaggevende rol heeft

¹⁸² SIC: *Ammaturo begaat hier een anachronisme, de notie LGBT is pas begin jaren 90 ontstaan*; AMMATURO, ‘The Pink Agenda’, 1152.

¹⁸³ AYOUB, ‘Cooperative transnationalism in contemporary Europe’, 280.

¹⁸⁴ FERREIRA, ‘Sexuality and Citizenship in Europe’, 257.

¹⁸⁵ PASTURE, ‘The invention of European Human Rights’.

¹⁸⁶ PATEL en CALLIGARO, ‘The true EURESICO?’, 412.

¹⁸⁷ *Idem*, 400.

¹⁸⁸ *Idem*, 412.

gehad op het vlak van sociale kwesties – waaronder ook homo-emancipatie.¹⁸⁹ In die optiek heeft de RvE de EU aangespoord om zich in te zetten voor homorechten, een ontwikkeling die, zoals eerder is vermeld, culmineerde in de legalisering van homoseksualiteit aan het einde van de 20ste eeuw. Hoewel de gedecentraliseerde agentschappen van de EU nauwelijks berichten over de RvE in hun onderzoeksrapporten, speeches en jaaroverzichten sinds 2001, zou de communicatie tussen de RvE en de Europese Gemeenschap ten tijde van de ‘machtswissel’ voor homorechten in Europa (1970-80) een interessant thema kunnen vormen voor een toekomstig onderzoek.

Evenals de EU heeft ook de Organisatie voor Veiligheid in Samenwerking in Europa zich initieel niet toegespitst op culturele en humanitaire aangelegenheden; het vormde een multilateraal forum waar Oost en West – in een periode van verminderde spanning tijdens de Koude Oorlog – toenadering zochten tot elkaar. Pas met het *Charter of Paris for a New Europe* (1990) zou de bescherming van mensenrechten en fundamentele vrijheden een kernpunt worden in de agenda van de OSCE.¹⁹⁰ Godzisz beargumenteert in zijn studie over de Europeanisering van anti-discriminatie wetten van de LGBT-gemeenschap – deel van de literatuur gewijd aan homo-emancipatie – dat de OSCE nochtans geen mandaat heeft voor de bescherming van seksuele minderheden:

*“Since the early 2000s, as Swiebel and van der Veur observe, the OSCE ‘has become the leading international authority in combating hate crimes, including hate crimes against LGBT persons’, despite the lacking official mandate to include sexual orientation and gender identity as a bias ground.”*¹⁹¹

Toch vormt de OSCE een belangrijke spil tussen internationale instellingen die eisen formuleren ter gelijkstelling van homoseksuelen, zoals de Europese Commissie, en anderzijds de niet-gouvernementele organisaties waaronder ILGA-Europe die de naleving van dergelijke normen controleren.¹⁹² Welke invloed hebben de EU en de RvE gehad op het takenpakket van de OSCE? Daarbij moet worden opgemerkt dat de OSCE, anders dan de EU en de RvE, bestaat uit meerdere non-Europese, en zelfs Centraal-Aziatische, lidstaten.

¹⁸⁹ PATEL, [Thoughts on Europe], *Do we take the EU for granted?*, video, 10 mei 2019 (<https://www.youtube.com/watch?v=KK5gfgukrmM>). Geraadpleegd op 12 augustus 2019.

¹⁹⁰ *Charter of Paris for a New Europe*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 19-21 november 1990, 7.

¹⁹¹ GODZISZ, ‘The Europeanization of anti-LGBT hate crime laws in the Western Balkans’, 294.

¹⁹² *Idem.*, 294-295.

Een blik op de jaarlijkse rapporten, ‘scorecards’ en notulen rond hate-crimes tegen homoseksuelen leert dat de OSCE sinds haar eerste publicatie rond homo-emancipatie (2006) eenmalig heeft verwezen naar de decentralised agencies van de EU.¹⁹³ De FRA wordt in het verslag van de *Human Dimension Implementation Meeting* van 2013 geprezen voor haar verdiensten rond het in kaart brengen van LGBT-discriminatie in scholen in Europa.¹⁹⁴ Hoewel de OSCE geen verwijzing maakt naar de identiteitsconstructie van de FRA, opent het de lezing rond de promotie van een bredere seksuele oriëntatie wel met een quote van Ban Ki-Moon, voormalig secretaris-generaal van de Verenigde Naties: “...it is our duty under the United Nations Charter and the Universal Declaration of Human Rights to protect the rights of everyone, everywhere.”¹⁹⁵ Hiermee zet de OSCE de toon voor de rest van het verslag; vrije seksualiteitsbeleving en non-discriminatie van seksuele minderheden zijn universele mensenrechten die ‘wij’, de FRA en de OSCE, gezamenlijk dienen te beschermen.

Sophie in’t Veld, vice-president van de ILGBTR, heeft recent verwezen naar de samenwerking tussen haar instelling en de OSCE in een open brief waarin beide organisaties de golf aan anti-LGBT geweld in Rusland veroordelen. De twee vormen een collectief dat door haar later wordt aangehaald met ‘wij’ en ‘onze gemeenschap’.¹⁹⁶ Het zijn echter de bronnen van de FRA waar talrijker wordt verwezen naar de OSCE.¹⁹⁷ De twee instanties werken vooral samen aan ‘hate crime data’ rond seksuele minderheden in Europa: “This cooperation forms part of FRA’s founding regulation and includes expert consultations, conferences and seminars as well as data and information sharing.”¹⁹⁸ Dit is volgens de FRA nodig om een coherent en complementair advies vanuit de instellingen voor de LGBT-gemeenschap te kunnen formuleren. O’Flaherty gaat hier in 2018 dieper op in en benadrukt daarbij de uniciteit van de Europese emancipatiebeweging: “The Fundamental Rights Agency is unique: there is literally

¹⁹³ *On Importance of Combating Intolerance and Discrimination*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 12 oktober 2006.

¹⁹⁴ *Human Dimension Implementation Meeting*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 23 september 2013, 2-3.

¹⁹⁵ *Human Dimension Implementation Meeting*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 23 september 2013, 3.

¹⁹⁶ IN ’T VELD, *New detentions of LGBTI people in Chechnya: Russia needs to take action*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 15 januari 2019.

¹⁹⁷ Enkele voorbeelden: *Annual Activity Report 2013*, Fundamental Rights Agency, juni 2014, 2; *Challenges facing civil society organisations working on human rights in the EU 2017*, Fundamental Rights Agency, januari 2018, 24-25.

¹⁹⁸ ‘UN, OSCE & other international organisations’, *Fundamental Rights Agency*.

no other body of its kind, anywhere in the world.”¹⁹⁹ De OSCE is in die optiek niet een gelijkwaardige partner van de FRA, maar maakt het voor de FRA wel mogelijk om haar unieke mandaat uit te dragen – een onderscheid in powerrelations dat conform Koselleck moet worden geïnterpreteerd als deel van de identiteitsconstructie van de FRA. Dit is begrijpelijk omdat de FRA, als gedecentraliseerd agentschap van de Europese Unie, uitsluitend focust op het Europese continent, terwijl de OSCE juist samenwerking tussen haar Europese en Centraal-Aziatische lidstaten wil bevorderen.²⁰⁰ O’Flaherty heeft het over ‘onze systemen van mensenrechtenbescherming’, een die berust op “...our clear and evident experience within the EU to tackle the great human rights”.²⁰¹ Daarbij refereert hij opmerkelijk genoeg niet aan de ‘inter-organizational connections’ die als inspiratiebron en springplank dienden voor het cultuur- en samenlevingsbeleid van de EU.²⁰² Bovenstaande speeches onderstrepen dat de OSCE samenwerkt met de werkgroepen van de EU rond homo-emancipatie, maar verwijzen hierbij niet naar het prille begin van homorechten in Europa, noch naar invloed die de EG/EU heeft gehad op de vorming van een dergelijk beleid in de OSCE.

1.6 Migrating Borders: the West and the rest

De veronderstelling van academici dat de EU en de OSCE (als vertegenwoordigers van continent Europa) homo-emancipatie hebben opgenomen in hun Europese zelfbeeld is via een analyse van de speeches en publicaties van de gedecentraliseerde agentschappen bevestigd. De vrije seksualiteitsbeleving van homoseksuelen is echter geen neutraal en universeel mensenrecht zoals dat de EU en OSCE propageren, maar een cultuurproduct dat naar gelang de ideologische invulling van het Westen wordt uitgedragen. Dit heeft niet alleen consequenties voor regio’s buiten Europa, maar kan ook divergentie tussen delen van het Europese continent versterken; het uitgangspunt van deze uitleidende paragraaf.

Wie de acceptatie van homoseksualiteit kadert in de algehele constructie van Europese mensenrechten in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog, zal bemerken dat het geheel aan

¹⁹⁹ O’FLAHERTY, *OSCE 2018 Human Dimension Implementation Meeting*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 10 september 2018.

²⁰⁰ WRIGHT, ‘The OSCE and the Protection of Minority Rights’, 190-192.

²⁰¹ O’FLAHERTY, *OSCE 2018 Human Dimension Implementation Meeting*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 10 september 2018.

²⁰² PATEL en CALLIGARO, ‘The true EURESCO?’, 412.

waarden onderhevig is aan een zekere volatiliteit. De houding van Europa tegenover bepaalde praktijken en vrijheden verschilt over de tijd, zo ook voor homoseksualiteit.

*“...homosexuality has switched sides in the familiar dichotomy: from a sign of uncivilization, homosexuality or at least the ‘tolerance’ or ‘acceptance’ of it, has become a marker of civilization”*²⁰³

Deze veranderende houding ten aanzien van homoseksualiteit is voornamelijk – maar niet zonder kritiek of verzet – in West-Europa te bespeuren.²⁰⁴ Daarbij moet worden vermeld dat er ook uitzonderingen zijn. Zo hebben drukingsgroepen voor homorechten pas in 2016 een legaal statuut gekregen in Italië en bestaat er in Spanje nog een grote bevolkingsgroep die niet achter de emancipatie van homoseksuelen staat: “...although homosexuals can reach some of their legal goals, there is still a sector of population in Spain whose attitude towards homosexuals is negative.”²⁰⁵

Michael Lipka en David Masci benadrukken dat er vooralsnog een groot verschil merkbaar is tussen het Westen en Centraal-/Oost-Europa.²⁰⁶ De landen die na de val van het IJzeren Gordijn stelselmatig zijn toegetreden tot de EU, delen de westerse visie volgens Kochenov en Belavusau vrijwel niet.²⁰⁷ De nieuwe wetgeving en richtlijnen rond homo-emancipatie van de EU worden hier niet of nauwelijks nageleefd.²⁰⁸ Op het moment van schrijven (24 juli 2019) is het Poolse weekblad *Gazeta Polska*, fervent aanhanger van de nationaal-conservatieve regeringspartij ‘Recht en Rechtvaardigheid’(PiS), in opspraak gekomen door felle anti-LGBT-propaganda in de vorm van een sticker die homoseksualiteit veroordeelt.²⁰⁹ De stickercampagne ‘plakt’ aan een reeks homo- en transfobe incidenten en uitlatingen. Partijleider Jaroslaw Kaczynski stelt: “De beweging voor LGBT-rechten bedreigt onze identiteit en onze natie”.²¹⁰ De commotie ontstaat in dezelfde week waarin Yelena Grigoryeva, een Russische LGBT-activiste en fervent voorstander van de emancipatie van homoseksuelen, met meerdere messteken om het leven is gebracht. Ze was al langer een doelwit op een homofobe website die lezers aanspoorde om mensen uit de LGBT-gemeenschap ‘op te

²⁰³ PUAR en RAI, ‘Monster, terrorist, fag’, 117.

²⁰⁴ DUGGAN, ‘The New Homonormativity’, 175-176.

²⁰⁵ LIPKA en MASCI, ‘Where Europe stands on gay marriage and civil unions’, *Pew research Center*; SOTELO, ‘Political Tolerance Among Adolescents Toward Homosexuals in Spain’, 97.

²⁰⁶ LIPKA en MASCI, ‘Where Europe stands on gay marriage and civil unions’, *Pew research Center*.

²⁰⁷ O’DWYER, ‘Minority rights after EU enlargement’, 240-241.

²⁰⁸ BELAVUSAU en KOCHENOV, ‘On the ‘Entry Options’ for the ‘Right to Love’, 7-8.

²⁰⁹ ‘Stickers en stenen tegen LGBT-rechten’, *De Standaard*.

²¹⁰ ‘Stickers en stenen tegen LGBT-rechten’, *De Standaard*.

sporen'. Hoewel Grigoryeva meermalig melding heeft gemaakt van dreigementen, achtte het Russische Ministerie van Binnenlandse Zaken het niet nodig haar in bescherming te nemen.²¹¹

Het idee van een algehele Europese identiteit gegrond op Europese waarden, waaronder homo-emancipatie, lijkt dus niet te rijmen met de werkelijke gang van zaken. Europese identificering met homo-emancipatie betekent stricto sensu de westerse affiliatie met de LGBT-gemeenschap. Deze wordt vervolgens uitgedragen dan wel opgelegd aan de jonge lidstaten en grensregio's van de EU.²¹² Zo stelt O'Flaherty (FRA) in de *Human Dimension Implementation Meeting* van de OSCE uit 2018 tot driemaal toe dat de Europese gemeenschap "other states" naar eenzelfde 'beschavingsniveau' moet tillen. Daarbij wordt herhaaldelijk gebruikt gemaakt van de nominatieve 'wij-zij'-structuur.²¹³ De notie van Europa als civiliserende actor wordt uitgelicht in het tweede hoofdstuk.

De westerse toe-eigening van de Europese homo-emancipatie komt ook in de open brieven en onderzoeksrapporten van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking Europa terug via een paternalistische ondertoon die wordt aangehaald in de retoriek over Oost-Europa (en Rusland). De OSCE heeft Rusland en naburige lidstaten van de RvE gewezen op het collectief achterblijven in de strijd tegen homofobie. De landen zouden zichzelf afzetten tegen het LGBTI-beleid van de OSCE door homo-normatieve praktijken in de ban te doen: "These trends threaten the OSCE's ability to fulfill its foundational commitment."²¹⁴ In de richtlijnen rond de gelijkstelling voor homoseksuelen wordt Oost-Europa ook veelal apart aangehaald.²¹⁵ Piotr Godzisz haalt in zijn onderzoek naar de Europeanisering van anti-LGBT 'hate crimes' in de Balkan verschillende brondocumenten van de OSCE aan. Hij concludeert dat de vergaande homo-emancipatie, uitgedragen door die instelling in Oost-Europa, illustratief is voor de culturele hegemonie van het Westen.²¹⁶

Verpoest wijdt uit over de wijze waarop de EU, als organisatorisch krachtenveld, het beleid rond LGBT-gemeenschappen op nationaal niveau kan bepalen of bijsturen.²¹⁷ Daarbij dient de "the concept of organisational fields" – de wijze waarop verschillende organisaties een

²¹¹ INGBER, 'Russian LGBT Activist Is Found Dead', *NPR*.

²¹² GODZISZ, 'The Europeanization of anti-LGBT hate crime laws in the Western Balkans', 291-293.

²¹³ SHEYHOLISLAMI, 'Critical Discourse Analysis', *Researchgate*; O'FLAHERTY, *OSCE 2018 Human Dimension Implementation Meeting*, Fundamental Rights Agency, 10 september 2018.

²¹⁴ *Scorecard on Hate Crime Response in the OSCE Region*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 14 april 2016, 2.

²¹⁵ *Hate crimes in the OSCE region Incidents and Responses*, Organization for Security and Co-operation in Europe, november 2009, 23-24; *Human Dimension Implementation Meeting*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 23 september 2013, 5.

²¹⁶ GODZISZ, 'The Europeanization of anti-LGBT hate crime laws in the Western Balkans', 293-295.

²¹⁷ VERPOEST, 'The End of Rhetorics', 3.

politiek of economisch samenwerkingsverband oprichten, om zo een grotere legitimiteit te verkrijgen – als vertrekpunt.²¹⁸ Het concept draagt bij aan een geschikt analytische framework voor onderzoek naar de beleidsvorming rond LGBT-rechten in de EU en Rusland.²¹⁹ Daarmee vormt dit werk een goed beginpunt van het onderzoek naar de normatieve kracht van Europa als het aankomt op homo-emancipatie in Oost-Europa. Daarbij staat ‘geopolitical othering’ centraal:

“The ‘normative’ liberalism of the West is perceived as a way to reduce Russia’s status to that of a learner rather than an equal partner of the European Union and the United States”²²⁰

De opkomende vijandigheid tegen liberale westerse ‘waarden’ kan worden beschouwd als een vorm van ‘geopolitical othering’.²²¹ Er zijn overigens verschillende benaderingen van deze theorie mogelijk; Elena Korosteleva opteert voor een nieuwe conceptualisering van ‘othering’ als “a reciprocal nexus between the Self and the Other”.²²² De term moet met andere woorden niet worden geïnterpreteerd als een oppositie of juxtapositie van het zelf en de ander, maar als een bilateraal beïnvloedende ontwikkeling op regionaal niveau. Verpoest doelt in haar onderzoek naar de relaties tussen Oost- en West Europa eerder op de distantiërende werking van ‘othering’, aangestuurd vanuit Rusland als tegenreactie op het normatief liberalisme van het Westen. Dit doet ze door een licht te werpen op de banden tussen de huidige normatieve positie, het staatsgeweld en de mate van ‘geopolitical othering’ in Rusland en Oekraïne.²²³ Verpoest verkiest een strikte geografische afbakening en richt zich vooral op de contestering van de westerse (liberale) normen in Rusland.²²⁴ De counter-politics van Rusland en Turkije, als reactie op het westerse LGBT-beleid, zijn volgens Stefan Dudink te vergelijken met de strategieën die door extreemrechtse politici worden gebruikt om zich met homo-emancipatie te distantiëren van ‘de andere’ non-Europeaan.²²⁵ De landen wijzen naar het Westen als baken

²¹⁸ VERPOEST, ‘The End of Rhetorics’, 4-5.

²¹⁹ Idem, 4.

²²⁰ VERPOEST en CLAESSEN, ‘Liberalism in Russia’, 348.

²²¹ Idem, 349.

²²² KOROSTELEVA, ‘Putting the EU Global Security Strategy to test’, 304.

²²³ VERPOEST, ‘Geopolitical Othering Versus Normative Isomorphism?’, 139-140.

²²⁴ VERPOEST en CLAESSEN, ‘Liberalism in Russia’, 337

²²⁵ OOST en REINHOUDT, ‘Tijdsgeest: de acceptatie van homoseksualiteit’, 26.

voor homo-tolerantie en zetten zich daartegen af. Zo legitimeren zij hun beleid en de sancties die ze aan de EU opleggen.²²⁶

Volgens Gerhards spelen socio-culturele factoren een doorslaggevende rol in de scheefgroei van Oost en West rond homo-emancipatie. Gerhards betoogt dat het institutionele kader van de EU rond homo-emancipatie, waarmee het zich onderscheidt op internationaal niveau, gestoeld is op diens economische modernisering en socio-culturele achtergrond.²²⁷ Deze wordt door Gerhards getypeerd als postmaterialistisch: zodra de materiële behoeftes van de bevolking zijn ingewilligd, zullen postmaterialistische eisen zoals zelfvervolmaking, vrijheid en tolerantie van diversiteit op de voorgrond treden. Daarom stelt hij dat de modernisering – en in het verlengde de institutionalisering van homorechten – in het Westen een positieve uitwerking heeft op de homo-emancipatie, maar dat het ook een diffusere invloed kan hebben op de toenadering tussen Europese burgers.²²⁸ Immers, als de modernisering doorzet in het Westen, dan zal deze regio zich gaan onderscheiden van gebieden waar het postmaterialisme nog niet is ‘ingeburgerd’.²²⁹ Dit is de kerngedachte achter het concept ‘homo-oriëntalisme’, waarover meer in het volgende hoofdstuk.²³⁰ Gerhards concludeert dat de instellingen van de EU – die de normatieve kracht van Europa dragen – Westers zijn georiënteerd door de late modernisering en toetreding van Oost-Europa tot de EU. De unie zou bijgevolg met haar beleid rond homo-emancipatie de distantiëring tussen Oost- en West-Europa vergroten.²³¹

Kochenov beweert, geheel in tegenspraak met Gerhards, dat de instellingen van de EU niet zozeer de oorzaak, maar een oplossing vormen voor dit probleem.²³² Kochenov heeft zich toegelegd op de uitbreiding van de unie sinds het einde van de jaren negentig en de mate waarin mensenrechten en democratie worden gewaarborgd in deze regio’s. In *‘Democracy and Human Rights – Not for Gay People?’* schetst Kochenov hoe de Europese Commissie een sleutelrol heeft in het uitdragen en waarborgen van de rechten van seksuele minderheden in Oost-Europa – hij heeft deze regio overigens niet nader gespecificeerd.

²²⁶ OOST en REINHOUDT, ‘Tijdsgeest: de acceptatie van homoseksualiteit’, 27.

²²⁷ GERHARDS, ‘Non-discrimination towards Homosexuality’, 5-7.

²²⁸ Idem, 13-14.

²²⁹ Idem, 21-22.

²³⁰ PUAR, *Homonationalism in Queer Times*, 39.

²³¹ GERHARDS, ‘Non-discrimination towards Homosexuality’, 14.

²³² KOCHENOV, ‘Democracy and Human Rights – Not for Gay People? EU Eastern Enlargement and Its Impact on the Protection of the Rights of Sexual Minorities’, 494.

*“The range of the Copenhagen-related legal instruments, coupled with the pre-accession principle of conditionality that offered the EU a virtual carte blanche in “steering” the democratic and human rights reforms in the candidate countries, all led observers to believe that the EU would advance gay rights protection [...] This has not happened.”*²³³

Kochenov argumenteert dat het Europees federalisme verwelkomd moet worden omdat het een beteugelend effect kan hebben op de wijze waarop nieuwe lidstaten hun regelgeving rond de rechten van seksuele minderheden wel of niet nakomen.²³⁴ Volgens Conor O’Dwyer wordt de invloed van het institutionele kader van de EU op de Europeanisering van homo-emancipatie overschat. Hij opteert in zijn case-study over Polen voor een theorie waarin meer aandacht is voor ‘political backlashes’ en de wijze waarop deze middenveldorganisaties voor homorechten versterken.²³⁵ Paradoxaal genoeg beargumenteert O’Dwyer dat polarisatie tussen Oost-Europa en de EU, bij een herformulering van homoseksualiteit in termen van nationale waarden tegenover Europese normen, homo-emancipatie bevordert:

*“...polarisation also tends to build movement allies among pro-Europe observers who would not otherwise engage with, or even be aware of, gay rights as a political issue”*²³⁶

De ‘Europese’ identificering met homo-emancipatie moet worden genuanceerd. De westerse lidstaten hebben een cultureel overwicht op het continent en kunnen zodoende de normen rond homoseksualiteit bepalen. In hoeverre de decentralised agencies, en in bredere zin het institutionele kader van Europa, bijdragen tot een distantiëring tussen Oost en West wordt betwijfeld. Niettemin wordt homo-emancipatie door beide regio’s gebruikt in hun zelfbeeld om zich vervolgens af te zetten tegen de ‘ander’. Deze casus toont daardoor dat de gelijkstelling van homoseksuelen niet alleen leidt tot groepsvorming, maar ook tot polarisering tussen Europese landen. Gemeenschapsdenken is in die zin inherent verbonden aan exclusie. Een notie die zich volgens de literatuur vooral openbaart in een vermeende ‘culture war’ tussen seksuele en religieuze minderheden in en rond Europa.

²³³ KOCHENOV, ‘Democracy and Human Rights – Not for Gay People? EU Eastern Enlargement and Its Impact on the Protection of the Rights of Sexual Minorities’, 494-495.

²³⁴ KOCHENOV, ‘On Options of Citizens and Moral Choices of States: Gays and European Federalism’, 478.

²³⁵ O’DWYER, ‘Does the EU help or hinder gay-rights movements’, 332

²³⁶ Idem, 348-349.

II. De begrensde horizon van de Europese homo-emancipatie

De veronderstelling in de literatuur dat Europa zich homo-emancipatie heeft toegeëigend, kan worden bevestigd via een bronnenanalyse van de FRA, ILGBTR en de OSCE. De Europeanisering van de wereldwijde strijd voor homorechten steunt op de normatieve kracht die dergelijke decentralised agencies uitdragen en de ‘culturalization of citizenship’ in Europa. Dat betekent de facto dat Europa de koers rond homo-emancipatie dicteert. Hoewel de pan-Europese samenwerkingsverbanden zich identificeren met de gelijkstelling van homoseksuelen, blijkt dit in de praktijk vooral een West-Europees fenomeen – met polarisatie tussen Oost- en West tot gevolg. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de consequenties van een vergaande Europese identificatie met homo-emancipatie voor de islam – zowel binnen als buiten Europa. Daarmee wordt getracht een antwoord te formuleren op het tweede luik van de onderzoeksvraag: Is de Europese identificering met homo-emancipatie complementair of tegengesteld aan een toleranter houding jegens moslims? In de eerste paragraaf wordt de veronderstelde ‘culture war’ uiteengezet door te kijken naar enkele praktische voorbeelden, de conceptualisering van de literatuur en bronmateriaal van de drukingsgroepen en decentralised agencies, die beweren dat de Europeanisering van homo-emancipatie leidt tot een verzwakte positie van moslims. Anderzijds wordt in het laatste deel van dit hoofdstuk aandacht besteed aan de academici en instanties die deze problematiek en theorieën daaromtrent nuanceren en in sommige gevallen zelfs contesteren of ontkennen.

2.1 *Gay emancipation: a Clash of Civilizations...*

“Islam's borders are bloody and so are its innards. The fundamental problem for the West is not Islamic fundamentalism. It is Islam, a different civilisation whose people are convinced of the superiority of their culture and are obsessed with the inferiority of their power.”²³⁷

In het voorgaande hoofdstuk is aangetoond dat Europa zichzelf ook een superieure culturele positie aanmeet, één waar de gelijkstelling van homoseksuelen intrinsiek deel van is geworden.

²³⁷ HUNTINGTON, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, 217.

Samuel P. Huntington stelt in *The Clash of Civilizations* dat de culturele en religieuze identiteit van mensen – eerder dan economische of ideologische verschillen – de voornaamste bron vormt voor conflicten in de periode na de Koude Oorlog.²³⁸ Dit komt tot uiting in de oplopende spanning rond homo-emancipatie, in de media bestempeld als de ‘new culture war’, tussen (geseculariseerde) liberalen en conservatieve moslims in Europa.²³⁹ Een vergaande gelijkstelling van homoseksuelen wordt bestreden, de neutraliteit van de LGBT-gemeenschap betwijfeld. Dat gebeurde begin dit jaar nog in Birmingham toen de lokale moslimgemeenschap protesteerde tegen de vernieuwde LGBT-lespakketten voor het lager onderwijs. Kort daarop zou in België commotie ontstaan nadat het Antwerpse stadsbestuur loketbedienden had aangespoord om LGBT-speldjes te dragen.²⁴⁰ Tegelijkertijd lijken belangrijke Europese instituties zich steeds sterker te manifesteren als pleitbezorger van de LGBT-gemeenschap. Zo konden de Turkse studentenprotesten tegen de onderdrukking van pride-parades in Istanboel rekenen op ruggensteun van de EU en sprak het merendeel van de Europese lidstaten zich uit tegen de draconische maatregelen die Brunei (waar de sharia sinds 2014 van kracht is) in maart heeft aangekondigd tegen homoseksuelen.²⁴¹

Volgens Huntington botsen de westerse en islamitische beschaving al veertien eeuwen.²⁴² Een conflict dat volgens de OSCE in omvang blijft groeien door de aanhoudende stigmatisering van moslims:

*“Although stereotypes against Muslims are centuries old, in recent years they have evolved and gained momentum under the conditions of the "war on terror", the global economic crisis and challenges related to the management of religious and cultural diversity.”*²⁴³

Moslims zouden na de aanslagen van 11 september 2001 stelselmatig worden geassocieerd met terrorisme en religieus extremisme, resulterend in een angstbeeld voor de islam als dreiging van de nationale identiteit.²⁴⁴ Het getuigt van een ongenueanceerde, monolithische blik op de islamitische gemeenschap. Dit is geen nieuw fenomeen. Pasture stelt dat postkoloniale- en

²³⁸ HUNTINGTON, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, 31.

²³⁹ *The Economist*, ‘British Muslim parents oppose LGBT lessons in primary school’.

²⁴⁰ HAYNES, ‘Protest parents return to Parkfield School gates and say ‘it’s’ not ok to be gay’, *BirminghamLive*; MAERTEN, ‘De regenboogpin is niet neutraal’, *VRTNWS*.

²⁴¹ SEZER, ‘Istanbul’S LGBT community holds small rally after march banned’, *Reuters*; TAN, ‘Brunei implements stoning to death under anti-LGBT laws’, *BBC NEWS*.

²⁴² HUNTINGTON, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, 217

²⁴³ ‘Bias against Muslims’, *OSCE/ ODIHR*.

²⁴⁴ SALHANI, ‘Islam and the West: Clash of Civilizations?’, *the Globalist*.

globale migratie hebben geleid tot een grotere diversiteit op het Europese continent. Dit gaat gepaard met spanningen die hij typeert als terugkomende ‘demonen’ waaronder reacties tegen culturele en religieuze uitingen, zoals antisemitisme.²⁴⁵ De reactionaire houding van steeds meer Europeanen – veelal met een affiliatie voor extreemrechts – tegen moslims is dus niet nieuw en neemt steeds groteskere vormen aan in de strijd tegen het terrorisme sinds 2001. Dit conflict wordt in de literatuur die de wenselijkheid van een vergaande homo-emancipatie betwijfelt, vaak aangehaald. De tolerantie en toeëigening van homoseksualiteit, en in bredere zin de standpunten van de LGBT-gemeenschap als (West-) Europese norm, zou leiden tot een exclusie of ‘schijntolerantie’ van moslims.²⁴⁶ Puar en Rai stellen zelfs dat nieuwe Europese percepties van homoseksualiteit worden ingezet om “counterterrorism” te verantwoorden. Oudere seksuele en raciale stereotypen rond moslims worden aangehaald om het beeld van de non-moderne, ongecivileerde moslim-extremist – het ‘monster’ – te versterken.²⁴⁷

*“The return of the monster today has enabled a multiform power to reinvest and reinvent the fag, the citizen, the turban, and even the nation itself in the interests of another, more docile modernity.”*²⁴⁸

Adi Kunstman concludeert dat nationalisme, de wereldwijde oorlog tegen terrorisme en seksualiteit sinds 2001 onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.²⁴⁹ De bronnen van de decentralised agencies die ingaan op de bestrijding van ‘hate crimes’ tegen zowel religieuze als seksuele minderheden, leggen geen link tussen een versnelde emancipatie van homoseksuelen en de mogelijke discriminatie of stigmatisering van moslims. In een *OSCE Hate Crime Report*, dat uitsluitend bericht over de positie van de moslimgemeenschap, wordt wel gesteld dat de discriminatie van moslims stelselmatig, veelal op gewelddadige wijze, terugkeert: “ODIHR's reporting suggests anti-Muslim hate crimes and incidents increases following terrorist attacks, and on the anniversaries of such attacks.”²⁵⁰

Andere academici illustreren hun twijfel rond de voortschrijdende homo-emancipatie in Europa niet via terugkerende ‘demonen’ zoals de stigmatisering van moslims, maar door te kijken naar de gevolgen van de Europese modernisering. Mark Elchardus betoogt vanuit het

²⁴⁵ PASTURE, *Imagining European Unity*, 203.

²⁴⁶ PUAR, *Homonationalism in Queer Times*, 11-12; MEPSCHEN en DUYVENDAK, ‘European Sexual Nationalisms’, 70-71.

²⁴⁷ PUAR en RAI, ‘Monster, terrorist, fag’, 117.

²⁴⁸ Idem, 140.

²⁴⁹ KUNSTMAN, ‘Genealogies of hater, metonymies of violence’, 162.

²⁵⁰ ‘Bias against Muslims’, *OSCE/ODIHR*.

declinisme – de opvatting dat de (democratische) samenleving in een crisis verkeert – dat de integratie tussen de verschillende Europese burgers in verval is.²⁵¹ Hij maakt daarbij het onderscheid tussen ‘winnaars’ en ‘verliezers’ van modernisering, maar verwijst hierbij niet naar andere theoretici zoals Massad en Gerhards.²⁵² Petzen refereert wel concreet naar voorgangers in haar artikel over “anti-modern sexual politics”.²⁵³ Ze bekritiseert de modernisering van West-Europa en betoogt dat homo-emancipatie, zelfs in een tanende democratie, negatieve gevolgen heeft op de houding van Europeanen tegenover religieuze bevolkingsgroepen die een ander standpunt innemen inzake homo-emancipatie.²⁵⁴ Jeffrey Escoffier – een academicus die zich heeft toegelegd op de standpunten van de gayscene over homo-emancipatie – bemerkt dat de cohesie tussen West-Europeanen door de opbloei van de LGBT-gemeenschap juist is gesterkt. Tegelijkertijd vergrootte het ook de afstand met mede-Europeanen die tegen homo-emancipatie zijn.²⁵⁵ De toeïgening van het emancipatieproces van homoseksuelen als (West-) Europese waarde zou een versterkte afkeer van andersdenkenden, met name van moslims, tot gevolg hebben.²⁵⁶

Daarbij wordt door sommige genderwetenschappers “the neoimperialist figure of the white gay activist” en “the white mans burden of gay emancipation” centraal gesteld.²⁵⁷ Kuntsman – gekend door haar onderzoek naar homoseksuelen in een context van nationalisme, oorlog en kolonialisme – poneert zelfs de term ‘homopatriottisme’.²⁵⁸ Dit is niet ongebruikelijk; veelal worden oude concepten in nieuwe begrippen gestoken. Puar spreekt over ‘homonationalisme’ als “the emerge of convival relations between nonnormative sexualities and the nation”.²⁵⁹ Duggan heeft in 2003 – vier jaar voor Puar – een soortgelijke notie gemaakt met ‘new homonormativity’.²⁶⁰ Homoseksualiteit is volgens beiden geëvolueerd van een marginaal fenomeen medio 20ste eeuw, naar een teken van civilisatie en Europese cultuur in de aanloop naar de 21ste eeuw.²⁶¹ Massad en El-Tayeb stellen dat dit fenomeen voornamelijk in

²⁵¹ ELCHARDUS, *Voorbij het Narratief van Neergang*, 15-16.

²⁵² ELCHARDUS, *Voorbij het Narratief van Neergang*, 111-112; MOS, ‘Conflicted Normative Power Europe: The European Union and Sexual Minority Rights’, 88-89; STULHOFER en RIMAC, ‘Determinants of homonegativity in Europe’, 9; GERHARDS, ‘Non-discrimination towards Homosexuality’, 21-22.

²⁵³ GREWAL en KALPAN, ‘Global identities’, 663.

²⁵⁴ *Academia*, ‘Jennifer Petzen’; PETZEN, ‘Contesting Europe’, 107.

²⁵⁵ ESCOFFIER, *New Politics*, ‘Left-wing Homosexuality: Emancipation, Sexual Liberation, and Identity Politics’.

²⁵⁶ PUAR, *Homonationalism in Queer Times*, 11-12; MEPSCHEN en DUYVENDAK, ‘European Sexual Nationalisms’, 70-71.

²⁵⁷ HARITAWORN, TAUQIR en ERDEM, ‘Gay Imperialism’, 78.

²⁵⁸ KUNSTMAN, ‘Genealogies of hater, metonymies of violence’, 103-104.

²⁵⁹ PUAR, *Homonationalism in Queer Times*, 12; WEKKER, *Van Homo Nostalgie en betere Tijden*, 12.

²⁶⁰ DUGGAN, *The Twilight of Equality*, 41; BRACKE, ‘From saving women to saving gays’, 244.

²⁶¹ PUAR en RAI, ‘Monster, terrorist, fag’, 117.

Europa is opgetreden. De historici maken een vergelijking tussen de Europese en Arabische casus en concluderen daaruit dat er een ‘Europeanisering’ is opgetreden van de internationale homobeweging.²⁶² Dit beeld moet echter genuanceerd worden; Arno Schmitt schetst met *Gay Rights versus Human Rights*, waarin hij concreet ingaat op de kritiek van Massad, dat de hierboven beschreven tendens niet opgaat voor de ‘Gay International’. Daarnaast zijn de socio-economische verschillen tussen Europa en het Nabije Oosten buiten beschouwing gelaten.²⁶³ Desalniettemin lijkt het discours waarmee Amerika en Europa homo-emancipatie uitdragen, met begrippen als patriottisme, liberalisme en ‘vrijheid’, een verlengstuk te vormen op de ‘mission civilisatrice’ – een (veelal racistische) denkwijze waarmee Europese grootmachten hun indringende, imperialistische praktijken van de 15^e tot diep in de 20ste eeuw trachten te rechtvaardigen.²⁶⁴ Shaireen Rasheed stelt dat moslims, sinds de War on Terror, de laatste doelgroep vormen waartegen Europa een dergelijke civiliserende houding aanneemt. Een voedingsbodem voor uitsluiting; “*This new politics of belonging is inseparable from the new politics of exclusion.*”²⁶⁵ Zo blijkt ook uit *Echoes of Imperialism*, waarin Rabul Rao evenwel een kanttekening maakt bij de beeldvorming van Europa als postkoloniaal krachtenveld.

“...contemporary Western LGBT activism is a deeply divided space, some of whose constituents are complicit in imperial ventures even as others are deeply antagonistic to them.”²⁶⁶

Auteurs als Rao, Shaireen en Puar verwijzen in hun betoog meermaals naar de term oriëntalisme.²⁶⁷ De oorspronkelijke definitie van oriëntalisme dateert uit 1978, toen de Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Said het typeerde als een manier waarop het Westen de ‘ander’ afschildert om zo de eigen identiteit vorm te geven.²⁶⁸ Said stelt, zonder in te gaan op homoseksualiteit, dat de Oriënt wordt getypeerd als feminien, een teken van degeneratie ten opzichte van het Westen, dat wordt beschouwd als de sterke, masculiene tegenhanger. De academici uit het debat over homo-emancipatie wijzen met ‘Homo-Orientalism’ dan ook op de opmerkelijke verdraaiing van de westerse waardenpatronen.²⁶⁹ De

²⁶² EL-TAYEB, ‘Begrenzte Hirzonte’, 130-131; EL-TAYEB, ‘Gays who cannot properly be gay’, 79-81; MASSAD, ‘Re-Orienting Desire: The Gay International’, 370.

²⁶³ SCHMITT, ‘Gay Rights versus Human Rights’, 587-588.

²⁶⁴ RASHEED, ‘Islam, Sexuality and the War on Terror’, 1-2.

²⁶⁵ Idem, 1.

²⁶⁶ RAO, ‘Echoes of Imperialism in LGBT Activism’, 354.

²⁶⁷ RAO, ‘Echoes of Imperialism in LGBT Activism’, 355; RASHEED, ‘Islam, Sexuality and the War on Terror’, 4; PUAR en RAI, ‘Monster, terrorist, fag’, 142.

²⁶⁸ SAID, *Orientalism*, 2-3.

²⁶⁹ NINA, *Issues in Postcoloniality*, ‘Homonationalism/ Homo-orientalism’.

gelijkstelling van de vrouw en de beoogde emancipatie van de homoseksueel – beide figuren kunnen in de retoriek van Said als feminien en ‘als teken van zwakheid’ worden gekarakteriseerd – zijn onderdeel geworden van het waardenkader dat nu door Europa wordt uitgedragen. Het Westen beschouwt de aanwezigheid en tolerantie van homoseksualiteit evenals vrouwelijkheid in de samenleving niet langer als een teken van zwakheid, maar als voorwaarde van moderniteit. In dat kader wordt homo-emancipatie door Sabsay en Puar in verband gebracht met een groter wordende integratie van West-Europese burgers.²⁷⁰ Opmerkelijk is dat de ‘Europese’ identiteit niet langer een discussiepunt, maar een aanname vormt in dit segment van de literatuur. Kuntsman en Noor Al-Qasimi beargumenteren, evenals As-ad Abu Khalil, dat de “transformation of sexual acts into identities” in het Nabije Oosten wordt overgenomen uit het Westen:

“It is thus the association of same-sex acts with Western notions of homosexual identities that is held responsible for engendering discrimination where it did not previously exist.”²⁷¹

Hoewel er in deze dimensie van het debat al sinds 2002 een consensus bestaat over de uitsluitingsmechanismen die gepaard gaan met de gelijkstelling van homoseksuelen als Europese norm, wordt hier geen melding van gemaakt door de decentralised agencies. De eerste bron waarin de werkgroepen überhaupt te kennen geven dat er een spanning is tussen LGBT-vertegenwoordigers en conservatieve moslims, is in een rapport van de FRA over homofobie uit 2009.²⁷² Exact tien jaar later neemt de Intergroup on LGBT Rights een resolutie aan waarmee het nieuwe vormen van onderwijs over homo- en transseksualiteit promoot; de LGBT-lespakketten die hieruit voortkomen, roepen veel weerstand op bij lokale moslimgemeenschappen die zich daardoor uitgesloten voelen, onder meer in Birmingham.²⁷³ Het toont aan dat er nog altijd geen uitgebalanceerd beleid wordt uitgestippeld door de werkgroep van het Europese Parlement. Dit betekent niet dat de Intergroup geen bemiddelaar poogt te zijn tussen moslimminderheden en de LGBT-gemeenschap. Dat blijkt ook uit het tweede amendement dat tijdens deze zitting werd besproken. Het kwam van *Europa van Naties*

²⁷⁰ SABSAY, ‘The emergence of the other sexual citizen’, 608-610; PUAR, ‘Homonationalisme et biopolitique’, 151-152.

²⁷¹ KUNTSMAN en AL-QASIMI, ‘Queering Middle Eastern Cyberscapes’, 3.

²⁷² *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States*, Fundamental Rights Agency, 2009, 10.

²⁷³ *European Parliament calls on Commission to sustain its LGBTI strategy*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 21 februari 2019; ‘British Muslim parents oppose LGBT lessons in primary school’, *The Economist*.

en Vrijheid, een rechts-radical en eurosceptische fractie binnen het Europees Parlement, waarin werd gesteld dat er een groeiende homofobie in Europa plaatsvindt ten gevolge van de massamigratie en ‘islamisering’ op het continent en dat de Europese instellingen daarom de Europese homo-emancipatie moeten versnellen.²⁷⁴ Terry Reintke, bestuurslid van de Intergroup van het Europees Parlement, gaf aan dat zowel het Europees Parlement als diens werkgroep het amendement nadrukkelijk verwierpen: “There is no place for racism and islamophobia in the fight for LGBTI rights [...] we must stay united.”²⁷⁵ De intergroup had enkele jaren eerder een event georganiseerd waarbij de spanningen tussen seksuele oriëntatie, genderidentiteit en religie werden gerelativeerd. De organisatie spreekt over een ‘nieuwe dialoog’ en wil daarmee weerwoord bieden aan de wetenschappelijke discussie rond homo-emancipatie:

*“The dominant discourse nowadays tends to present as mutually exclusive the rights of religious believers on the one hand, and the rights of lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) people on the other hand.”*²⁷⁶

De organisatie stelt dat de recente debatten, zoals die tussen academici over de neveneffecten van homo-emancipatie, een negatieve uitwerking hebben op “the recognition of our common humanity and shared dignity”.²⁷⁷ Het discours dat de problematiek aankaart, zou deze dus ironisch genoeg vergroten. Imam Muhsin Hendricks (zelf homoseksueel) betoogt dat de islam verzoend kan worden met Europese opvattingen over genderidentiteit en seksuele oriëntatie, terwijl Mark Barwick dieper in gaat op de rol van het academisch debat.²⁷⁸ Barwick beargumenteert dat waarden als vrijheid, gelijkheid en menselijke waardigheid de ‘common ground’ vormen voor zowel “religious believers and the defenders of LGBT people’s human rights”, maar dat de discussie juist focust op de onderlinge verschillen tussen de groepen.²⁷⁹ Dit is opmerkelijk omdat het toont dat de Intergroup zich al in 2013 bewust was van de mogelijke frictie tussen voor- en tegenstanders van homo-emancipatie, maar hier verder niet naar verwijst in de publicaties rond de nieuwe richtlijnen en projecten voor de Europese lidstaten. Een

²⁷⁴ *European Parliament calls on Commission to sustain its LGBTI strategy*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 21 februari 2019.

²⁷⁵ *European Parliament calls on Commission to sustain its LGBTI strategy*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 21 februari 2019.

²⁷⁶ *Sexual orientation, gender identity and religion: A new dialogue*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 22 november 2013.

²⁷⁷ BARWICK, *LGBT People, the Religions & Human Rights in Europe*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 2013, 7.

²⁷⁸ HENDRICKS, *Imam Mushin Hendricks*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 22 november 2013.

²⁷⁹ BARWICK, *LGBT People, the Religions & Human Rights in Europe*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 2013, 5.

mogelijke verklaring is dat gewelduitpattingen en protestacties tot begin 2019 zijn uitgebleven, waardoor de organisatie zich wellicht niet genoodzaakt voelde om de in de literatuur voorspelde ‘culture war’ te vermelden.

De Fundamental Rights Agency verwijst, anders dan de meeste wetenschappers, niet naar homo-emancipatie als oorzaak voor de groeiende polarisatie tussen de pleitbezorgers van de LGBT- en de moslimgemeenschap in Europa.²⁸⁰ In het homofobie- en discriminatierapport van 2008 valt de term ‘multiple discrimination’ op; zowel moslims als personen uit de LGBT-gemeenschap kunnen omwille van een meervoudige – religieuze en seksuele – identiteit (intersectionele identiteit) worden gediscrimineerd.²⁸¹ De *annual reports* van 2012 tot 2017 tonen, tesamen met de resultaten van het tweede *European Union Minorities and Discrimination Survey* (EU-MIDIS II), dat moslims in Europa in toenemende mate worden gediscrimineerd en dit zelf ook zo ervaren.²⁸² Hoewel academici als Massad en El-Tayeb dit toeschrijven aan de sexual politics in Europa – waaronder de gelijkstelling van homoseksuelen –, komt dit niet terug als oorzaak voor discriminatie van moslims in de rapporten van de FRA.²⁸³ Andersom wordt de discriminatie van personen met een LGBT-achtergrond wel ten dele toegeschreven aan de aanwezigheid van moslims in Europa.²⁸⁴ Daarnaast veronderstelt de FRA dat de onderlinge cohesie van burgers in verschillende lidstaten van de Europese Unie sinds de *War on Terror* is verminderd door een toestroom aan vluchtelingen met een islamitische achtergrond; “... these religious and cultural differences between Muslims and the majority population could negatively affect social cohesion”.²⁸⁵ In het bronmateriaal van de OSCE wordt vermeld dat sommige moslimleiders de LGBT-gemeenschap veroordelen en op lokaal niveau een bepaalde interpretatie van de islam voorstaan, waardoor volgers worden aangespoord om homoseksuele gevoelens te onderdrukken.²⁸⁶ In tegenstelling tot de FRA wijst de OSCE wel op de negatieve invloed die opkomende radicaal-rechtse partijen, veelal als (schijn)voorzitter

²⁸⁰ *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States*, Fundamental Rights Agency, 2009, 10.

²⁸¹ *Idem*, 23.

²⁸² *Fundamental rights: key legal and policy developments in 2012*, Fundamental Rights Agency, 2012, 34; *Fundamental rights: challenges and achievements in 2013*, Fundamental Rights Agency, 2013, 129; *Fundamental rights: challenges and achievements in 2014*, Fundamental Rights Agency, 2014, 49-50; *Fundamental Rights Report 2016*, Fundamental Rights Agency, mei 2016, 77-78; *Fundamental Rights Report 2017*, Fundamental Rights Agency, 2017, 79-80.

²⁸³ EL-TAYEB, ‘Gays who cannot properly be gay’, 79-81; MASSAD, ‘Re-Orienting Desire: The Gay International’, 370.

²⁸⁴ *Professionally speaking: challenges to achieving equality for LGBT people*, Fundamental Rights Agency, 42.

²⁸⁵ *Fundamental Rights Report 2016*, Fundamental Rights Agency, mei 2016, 77.

²⁸⁶ *OSCE Human Dimension Implementation Meeting 2015*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 1 oktober 2015.

van homo-emancipatie en vrije seksualiteitsbeleving, uitoefenen op de tolerantie van moslims.²⁸⁷ Homoseksualiteit wordt echter niet aangehaald als mogelijke oorzaak voor uitsluiting of schijntolerantie van moslims in de anti-discriminatie-richtlijnen die de OSCE heeft opgesteld tijdens de *Human Dimension Implementation Meeting* van 2013.²⁸⁸

De middenveldorganisaties zijn meer uitgesproken dan de decentralised agencies en de OSCE en nemen dan ook een actieve houding in ten aanzien van de problematiek. Dit komt goed naar voren bij Çavaria, de Vlaamse koepel voor LGBT-organisaties, die zich na de verkiezingsoverwinning van Vlaams Belang openlijk heeft uitgesproken tegen diens jarenlange schijntolerantie en aanhoudende stigmatisering van minderheden; “Geen regering met Vlaams Belang”.²⁸⁹ De drukingsgroep stelt dat de politieke partij – met een beleid gebaseerd op racisme, politieke recuperatie en angst – seksuele en religieuze minderheden tegen elkaar poogt uit te spelen:

*“Het valt trouwens op hoe de ommekeer in de houding tegenover LGBTI+-mensen hand in hand ging met de nieuwe wind die waaide in de verdediging van ‘onze Westerse waarden’ in het migratiedebat.”*²⁹⁰

Die nieuwe wind waait volgens auteurs als Mepschen, Duyvendak en Tonkens sinds 2001 door heel Europa.²⁹¹ De veronderstelling dat Europa wordt ‘overspoeld’ met homofobe migranten die op hun beurt verantwoordelijk zijn voor het geweld tegen LGBT-mensen, raakt wijdverspreid onder radicaal-rechtse partijen.²⁹² Het ‘holibifobe’ discours dat deze partijen tot enkele jaren geleden zelf voorstonden, wordt strategisch verzwegen. De complexe emancipatie van homoseksuelen en anderen uit de LGBT-gemeenschap wordt nu gevat in holle slogans waarmee de ‘westerse’ cultuur wordt afgezet tegen die van migranten – veelal moslims.²⁹³

Een kritische zelfreflectie zoals bij Çavaria is binnen het spectrum van de verschillende emancipatiebewegingen voor homoseksuelen wel uitzonderlijk. De bronanalyse van de jaaroverzichten van de COC heeft aangetoond dat homo-emancipatie pas sinds begin dit jaar

²⁸⁷ *Scorecard on Hate Crime Response in the OSCE Region*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 14 april 2016, 17.

²⁸⁸ *Human Dimension Implementation Meeting*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 1 oktober 2015, 5.

²⁸⁹ ‘Geen regering met Vlaams Belang’, *Cavaria*.

²⁹⁰ ‘Geen regering met Vlaams Belang’, *Cavaria*.

²⁹¹ MEPSCHEN, DUYVENDAK en TONKENS, ‘Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship’, 963.

²⁹² *European Parliament calls on Commission to sustain its LGBTI strategy*, European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights, 21 februari 2019.

²⁹³ ‘Geen regering met Vlaams Belang’, *Cavaria*.

door de organisatie in verband is gebracht met een Europese aversie van de islam, die deze vorm van vrije seksualiteitsbeleving veroordeelt. In het werkplan van de drukkingsgroep wordt geen notitie gemaakt van de problematiek, terwijl dit wel nadrukkelijk gebeurt in het *Strategisch Kader 2019-2022*.²⁹⁴ COC staat in voor een diverse en inclusieve wereld, waar mensen zich ongeacht hun seksuele oriëntatie, genderidentiteit of religieuze achtergrond ten volle kunnen ontplooiën, maar verwijt vooral de moslimgemeenschap een gesloten houding.²⁹⁵ Volgens Suhraiya Jivraj en Anisa de Jong is deze houding typerend voor het Nederlandse beleid rond homo-emancipatie, zowel op bestuurlijk niveau als voor de verschillende ('blanke') drukkingsgroepen die instaan voor homorechten:

*“...there is an inherent paradox within the Dutch policy that seeks to make sexuality ‘speakable’, yet silences the diversity of queer of colour sexualities, as well as limits their political and social self-organisation.”*²⁹⁶

De auteurs concluderen dat de ‘silencing tendencies of this speaking out’ vooral homoseksuele (maar ook heteroseksuele) moslims treft.²⁹⁷

Het is begrijpelijk dat bovenstaande emancipatiebewegingen, die zich uitsluitend inzetten voor de gelijkstelling van homoseksuelen, de oorzaak van de spanning tussen de LGBT- en de moslimgemeenschap niet zoeken in het eigen kamp. Om die reden zijn ook de publicaties van middenveldorganisatie VOEM en dat van Merhaba en Respect2love geraadpleegd. De twee laatstgenoemden staan in voor personen die zich affiliëren met zowel de LGBT- als de moslimgemeenschap. Zowel Merhaba als Respect2love spreken zich uit in een context waarin etnisch-culturele minderheden vaak als vijandig worden gezien wanneer het gaat om seksuele diversiteit en emancipatie. Merhaba lijkt eenzelfde standpunt in te nemen als Çavaria: “Homo’s worden gerecupereerd in functie van een anti-islamdiscours”.²⁹⁸ De politiek zou inspelen op beide groepen; links heeft zijn knuffelallochtoon, rechts zijn knuffelhomo. Door een andere minderheid te ‘beschermen’ tegen invloeden van buitenaf, zouden extreemrechtse politici het idee dat moslims en homoseksuelen niet door één deur kunnen, in

²⁹⁴ *COC Strategisch Kader 2015-2018*, COC, 11-14; *COC Strategisch Kader 2019-2022*, COC, 8.

²⁹⁵ ‘Een nieuw strategisch kader’, *COC*; *COC Strategisch Kader 2019-2022*, COC, 8.

²⁹⁶ JIVRAJ en DE JONG, ‘The Dutch Homo-Emancipation Policy and its Silencing Effects on Queer Muslims’, 156.

²⁹⁷ *Idem*, 143.

²⁹⁸ NSANZINEZA en TORBEYNS, ‘Als het over islam gaat, maakt rechts graag knuffelhomo’s van ons’, *Merhaba*.

stand houden.²⁹⁹ In één adem bevestigt Merhaba dat ras en etniciteit een belangrijke rol spelen in het leven van LGBT-personen. De Europeanisering van homo-emancipatie heeft geleid tot vormen van uitsluiting van homoseksuele en heteroseksuele moslims:

*“Wat een veilige haven zou moeten zijn voor queer en transpersonen ongeacht hun religie, ‘ras’, etniciteit en cultuur, is een witte haven geworden waarbij witheid en mannelijkheid zegevieren.”*³⁰⁰

Merhaba concludeert dat de “aggressive masculinity of the Islamic male”, die volgens de drukingsgroep homo-emancipatie tegenwerkt, daardoor wordt versterkt.³⁰¹ De aanwezigheid van moslimminderheden wordt, zoals dat in Nederland al het geval is, volgens Merhaba en Respect2love steeds meer geproblematiseerd als het neerkomt op de positieve waardering van seksuele diversiteit; seculariteit wordt dan weer gezien als stimulerende factor voor homo-emancipatie.³⁰² Doordat seksuele diversiteit en religie tegenover elkaar worden geplaatst, ontstaat volgens Merhaba een voedingsbodem voor schijntolerantie en discriminatie van moslims. De drukingsgroep betwijfelt dan ook de wenselijkheid van het kwalificeren van homo-emancipatie als integraal onderdeel van de Europese identiteit.³⁰³ Merhaba verwijst hierbij naar homonationalisme, een concept met een negatieve connotatie voor de Europese homo-emancipatie.³⁰⁴ Het is opvallend dat Merhaba nadrukkelijk wijst op de gevolgen van een Europeanisering van homoseksualiteit voor moslims, maar dat VOEM, de middenveldorganisatie die instaat voor moslims, hier niet op inhaakt. De vereniging vindt “participatie van culturen” één van haar belangrijkste doelen, maar kaart de consequenties van een interculturele spanning rond homoseksualiteit vervolgens niet aan.³⁰⁵ Hierdoor rijst de vraag: vormt (de Europese identificatie met) homo-emancipatie wel een bedreiging voor de positie van moslims in én buiten Europa, zoals het academisch debat en de bronnen van de OSCE, Intergroup, Çavaria en Merhaba doen vermoeden?

²⁹⁹ NSANZINEZA en TORBEYNS, ‘Als het over islam gaat, maakt rechts graag knuffelhomo’s van ons’, *Merhaba*.

³⁰⁰ BEX en SEN, ‘Racisme en witheid in de queer wereld: tussen fetisj en uitsluiting’, *Merhaba*

³⁰¹ PRADO, ‘Muslim masculinities: an open process’, *Merhaba*.

³⁰² ‘In gesprek met Merhaba en Respect2love’, *Merhaba*.

³⁰³ ‘In gesprek met Merhaba en Respect2love’, *Merhaba*.

³⁰⁴ PUAR, *Homonationalism in Queer Times*, 12.

³⁰⁵ ‘V.O.E.M.’, *VOEM*.

2.1 ...or a fruitful cultural exchange between the Islam and the West?

In 1995 kondigde Will Kymlicka met *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights* het begin aan van een ‘gelukkig huwelijk’ tussen de multiculturele samenleving en het liberalisme.³⁰⁶ Nog geen decennium later concludeert Christian Joppke dat deze idyllische verbintenis voortijdig tot een einde is gekomen.³⁰⁷ Een vergevorderde homo-emancipatie in Europa kan volgens de bevindingen uit het eerste luik van dit hoofdstuk een wig vormen tussen de liberale en multiculturele aspiraties van het continent. De Europeanisering van homo-emancipatie zou leiden tot een stigmatisering of zelfs uitsluiting van moslims. Er zijn echter ook academici en woordvoerders van middenveldorganisaties die deze ontwikkeling nuanceren of zelfs ontkrachten; dit vormt de leidraad voor deze paragraaf. Vervalt Europa, gezien vanuit de dialoog rond homo-emancipatie, in een ‘clash of civilizations’ of heeft Kymlicka gelijk en zijn liberalisme en de multiculturele samenleving te verzoenen?

Mohammed Ayoob komt in zijn revisie van Huntington’s *Clash of Civilizations* tot de conclusie dat de theorie rond botsende beschavingen niet opgaat in de praktijk.³⁰⁸ Niet zozeer cultuur, maar eerder de economische verhouding tussen werelddelen vormt volgens Ayoob de oorzaak van conflicten in de 21ste eeuw. De auteur beaamt dat ras en religie in de westerse cultuur zijn versmolten; het is de voedingsbodem voor een “Western ideological hegemony” die een tegenreactie uit het Nabije Oosten heeft opgeroepen in het kielzog van de Koude Oorlog. Ayoob stelt echter dat de spanning tussen deze twee ‘beschavingen’ niet wordt gevoed door culturele onenigheid, maar door een discrepantie in economische slagkracht.³⁰⁹ De vraag rijst dan of homo-emancipatie überhaupt leidt tot een polarisering tussen de Europese LGBT-gemeenschap en moslims in en buiten Europa? Karen de Bruyn stelt in een interview met Merhaba dat de uitsluitingsmechanismen die gepaard gaan met homo-emancipatie eerder een denkbeeldig probleem zijn, een dat wordt opgepikt en uitgegroot door ‘de media’.³¹⁰ Academici zouden te weinig nuance aanbrengen in hun definiëring van de islam en de LGBT-beweging en daardoor vervallen in generaliseringen. Ter illustratie: het Nabije Oosten zou in één adem worden vermeld met de islam, de LGBT-beweging zou uitsluitend streven naar een volledige gelijkstelling van homoseksuelen en moslims zouden ‘in het algemeen’ aversief staan

³⁰⁶ KYMLICKA, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights* Oxford, 1995.

³⁰⁷ JOPPKE, ‘The retreat of multiculturalism in the liberal state: theory and policy’, 254.

³⁰⁸ AYOOB, ‘Was Huntington Right? Revisiting the Clash of Civilizations’, 1-2.

³⁰⁹ Idem, 3.

³¹⁰ DE BRUYN, ‘Islam en homoseksualiteit: een ongemakkelijk evenwicht’, *Merhaba*.

tegenover homoseksualiteit.³¹¹ Dit zou volgens Klaartje van Kerckem ook het geval zijn bij sommige (vertegenwoordigers van) homoseksuelen:

*“In hun (homoseksuelen) terechte strijd om meer rechten en erkenning, vervallen velen echter zelf in een stereotiep wij/zij-denken dat niet zelden gepaard gaat met xeno- en islamofobie. Gemediatiseerde gevallen van holebigeweld door moslims worden uitvergroot en veralgemeend”*³¹²

John R. Bowen e.a. stellen dat de Nederlandse LGBT-scene bij uitstek bijdraagt aan deze incorrecte typering van ‘de moslim’ als homofoob, door deze af te zetten tegen de geïdealiseerde tolerante en progressieve ‘Europeaan’; “Although it is particularly evident in the Netherlands, this framing extends to other countries in Europe as well.”³¹³

Aleardo Zanghellini beargumenteert dat de concepten waar academici aan refereren in veel gevallen zorgen voor het onnodig in diskrediet brengen van de homogemeenschap.³¹⁴ Hij concludeert in zijn essay dat het gebruik van ‘homonationalisme’ en aanverwante begrippen een verdraaid beeld geeft van de oorzaken voor discriminatie van moslims door “unwittingly deflecting attention from the ideological and material processes that seem most seriously implicated in perpetuating racism and Islamophobia.”³¹⁵ Zo wordt mensenrechtenactivist en groot voorstander van homo-emancipatie Peter Thatchell verweten dat hij, onder meer met zijn bijdrage in *Out of Place: Interrogating Silences in Queerness/Raciality*, zou aansporen tot racisme en islamofobie.³¹⁶ Douglas, Jivraj en Lambie stellen daarentegen dat het artikel (evenals de bundel) juist een belangrijk inzicht biedt in de wijze waarop de LGBT-gemeenschap de verbanden tussen homoseksualiteit en racisme tracht te marginaliseren of zelfs lijkt te verzwijgen.³¹⁷ Nochtans heeft Petzen aangegeven dat te weinig academici zich bewust zijn van de groeiende stigmatisering van moslims:

³¹¹ BEX en SEN, ‘Racisme en witheid in de queer wereld: tussen fetisj en uitsluiting’, *Merhaba*

³¹² VAN KERCKEM, ‘Taboe op homoseksualiteit, betekent niet dat alle moslims homofoob zijn’, *Merhaba*.

³¹³ BOWEN e.a., ‘An institutional approach to framing Muslims in Europe’, 21; ‘COC doet oproep aan politiek; Leg rechten homo’s vast in de grondwet’, *Eindhovens Dagblad*.

³¹⁴ ZANGHELLINI, ‘Are Gay Rights Islamophobic?’ 369-370.

³¹⁵ Idem, 358.

³¹⁶ HARITAWORN, TAUQIR, en ERDEM, ‘Gay Imperialism: gender and sexuality discourse in the war on terror, 72-73.

³¹⁷ DOUGLAS, JIVRAJ en LAMBIE, ‘Queer anti-racist critique’, 107.

*“...the very racialization of the category ‘Muslim’ needs to be examined not only in a postcolonial context but also how this process has emerged after 9/11 and the ‘War on Terror’”.*³¹⁸

Een beter begrip van de beeldvorming rond moslims zou een meer genuanceerd beeld geven van de problematiek met de homo-emancipatie.

In verweer kan worden gesteld dat de generalisering en verwijzingen naar concepten als homonationalisme en – patriottisme onvermijdelijk zijn in het academisch debat dat een antwoord poogt te formuleren op de consequenties van homo-emancipatie op Europees niveau. Om een beter inzicht te krijgen van de ontwikkelingen op zo’n schaal is het niet mogelijk noch relevant om te vervallen in talloze verfijningen. Niettemin moet worden opgemerkt dat veel academici vanuit een eurocentrisch standpunt onderzoek verrichten en daardoor paradoxaal genoeg meewerken aan de beeldvorming van een ‘Europeanisering’ van homo-emancipatie.³¹⁹

Naast de vormelijke kritiek wordt er door critici ook dieper ingegaan op de probleemstelling zelf. Leidt de gelijkstelling van homoseksuelen tot uitsluiting van moslims en vormt de islam anderzijds een rem of een katalysator voor homo-emancipatie? Hoewel de meeste auteurs uit het debat eensgezind zijn over de opvatting dat de aanwezigheid van moslims leidt tot een afname van homo-tolerantie in Europa, zijn er ook tegengeluiden te bemerken. François Foret en Julia Mourao Permoser bemerken dat de toenemende spanning rond de aanwezigheid van moslims in Europa resulteert in een grotere aandacht “at the national level” voor minderheden in het algemeen. Kan het groeiende belang van seksuele minderheden in Europa, als gevolg van de toeëigening van vrije seksualiteitsbeleving als Europese norm door de EU en de OSCE, leiden tot een groeiende tolerantie tegenover religieuze minderheden? Zowel moslims als homoseksuelen vallen immers onder het ‘hate crime’ en antidiscriminatiebeleid van de bovenvermelde samenwerkingsverbanden.³²⁰ Toch kan op basis van de notulen van de Intergroup en de publicaties van Merhaba, worden geconcludeerd dat er wel degelijk sprake is van een ongenueerde en stigmatiserende houding tegenover moslims als gevolg van een alsmaar groeiende spanning tussen de LGBT- en moslimgemeenschap sinds

³¹⁸ PETZEN, ‘Contesting Europe: A call for an anti-modern sexual politics’, 97.

³¹⁹ JANSSEN, ‘Interview met Omar Nahas’, *Merhaba*.

³²⁰ *Second European Union Minorities and Discrimination Survey (EU-MIDIS II): Muslims – selected findings* Fundamental Rights Agency, 21 september 2017, 2; ‘Non-discrimination’, *European Commission; Scorecard on Hate Crime Response in the OSCE Region*, Organization for Security and Co-operation in Europe, 1-3.

2001. ‘White terrorism’, zogenaamde hate crimes tegen andere rassen of religies, lijkt hier de meest extreme en recente (4 augustus 2019) veruitwendiging van.³²¹

De laatste groep die in dit hoofdstuk aan bod komt, poogt met een antwoord op de ‘culture war’ een weerwoord te bieden aan zowel moslim-extremisme als ‘White terrorism’. Zo heeft ILGA-Europe sinds 2011 de nadruk gelegd op een beleid met respect voor alle minderheden in Europa.³²² Dit idee van een inclusieve samenleving is ontleend aan de millenniumdoelstellingen van de *Wereldtop voor sociale ontwikkeling* van 1995.³²³ Het gaat uit van een pluralistisch model waarbij religieuze en seksuele minderheden naast elkaar leven en hun belangen afzonderlijk etaleren. Seksuele diversiteit en religiositeit mogen dan voor velen onverzoenbaar zijn, ze komen volgens Van Kerckem steeds vaker in tandem op.³²⁴ Daarom vormen organisaties die in hun strijd voor homo-emancipatie opteren voor een ‘intersectioneel’ kader, zoals Merhaba en Respect2love, een interessante aanvulling op het traditionele middenveld voor homorechten. Woordvoerders zoals Van Kerckem benadrukken dat religie en seksuele diversiteit kunnen samengaan.³²⁵ Immers, homoseksuelen kunnen zich inlaten met de islam en steeds meer moslims lijken in het reine te komen met hun eigen geaardheid en/ of een ruimere seksualiteitsopvatting.³²⁶ Door het stilzwijgen en de taboes rond leven op het kruispunt van religie en homoseksualiteit te doorbreken, hoewel alleen nog maar in Nederland en België, beogen organisaties zoals Merhaba te bemiddelen. Dit doen ze – anders dan extreemrechtse politieke partijen zoals Vlaams Belang en Partij voor de Vrijheid – zonder te provoceren, én met “geleidelijke toenadering met respect voor verschil”.³²⁷ Ze bewijzen dat de vooruitstrevende gelijkstelling van homoseksuelen, bijna 25 jaar na het hoopvolle betoog van Kymlicka, geen breuk in het huwelijk van de multiculturele samenleving en het liberalisme hoeft te vormen. Het is te hopen dat dit weerklank krijgt in de rest van Europa.

³²¹ DE FOER, ‘Blanke terroristen steken elkaar aan: ‘white terrorism’ lijkt echte trend te worden’, *De Standaard*.

³²² PEERS, ‘The legal grounds for inclusive EU legislation’, *ILGA-Europe*, 2011, 37.

³²³ YAKOUB en ZEMNI, ‘Yakoub en Zemni over de inclusieve maatschappij’, *Socius*;

³²⁴ VAN KERCKEM, ‘Trekken aan het slappe koord’, *Merhaba*.

³²⁵ ‘In gesprek met Merhaba en Respect2love’, *Merhaba*.

³²⁶ VAN DER LINDEN, ‘Geweld tegen homo’s komt vooral van migranten’, *Eindhovens Dagblad*.

³²⁷ VAN KERCKEM, ‘Trekken aan het slappe koord’, *Merhaba*.

Conclusie

Between The War on Terror and White terrorism: A plea for pluralism and intersectional identities in the Europe of tomorrow

In het kielzog van de *War on Terror* wordt Europa geconfronteerd met globale migraties, groeiende diversiteit en terugkerende uitdagingen zoals de stigmatisering en uitsluiting van culturele en religieuze minderheden. Een ontwikkeling die ook wordt aangehaald in het debat rond de gelijkschakeling van homoseksuelen in Europa. In hoeverre is homo-emancipatie onderdeel geworden van het Europese eenheidsideaal sinds de War on Terror? En is deze ontwikkeling complementair of tegengesteld aan een tolerantere houding jegens de islam? Het antwoord op deze tweeledige onderzoeksvraag beslaat meerdere elementen, waarvan sommige zich al beginnen te openbaren in wat wordt bestempeld als de nieuwste ‘culture war’ in Europa.

Alvorens de Europeanisering van homo-emancipatie geanalyseerd kon worden, diende eerst het bestaan van de ‘Europese’ identiteit – een vertrekpunt voor veel auteurs in het debat rond homo-emancipatie – te worden genuanceerd. Immers, het gemeenschapsdenken is, evenals het waardenkader dat hier het fundament voor vormt, een hedendaagse reconstructie. Waarbij met regelmaat wordt teruggegrepen naar een twijfelachtig ‘collectief Europees verleden’. Hoewel er consensus bestaat over de uitzonderlijke internationale positie die Europese instellingen zoals de Europese Unie en de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa bekleden wanneer het aankomt op het bepalen van normen en mensenrechten, lijken steeds meer academici de wenselijkheid van een dergelijke Europese ideologische hegemonie te betwijfelen. Zo is de vrije seksualiteitsbeleving van homoseksuelen geen neutraal en universeel mensenrecht zoals dat bovenstaande samenwerkingsverbanden graag doen voorkomen, maar een cultuurproduct dat naar gelang de invulling van grote delen van West-Europa wordt uitgedragen.

De decentralised agencies van de EU spelen hierbij een belangrijke rol. De veronderstelling in de literatuur dat Europa zich homo-emancipatie heeft toegeëigend, is via een bronnenanalyse van de notulen, onderzoeksrapporten, jaaroverzichten en open brieven van de Fundamental Rights Agency, de Intergroup of LGBT Rights en de Organisation for Security and Co-operation bevestigd. Volgens de FRA bevindt de EU zich, als voornaamste belangenbehartiger van homoseksuelen, op een hoger ‘beschavingsniveau’ dan andere regio’s.

Dit wordt, voornamelijk in de speeches, onderstreept met een ‘wij-zij’-narratief. Zo poogt de organisatie een hechtere, grensoverschrijdende samenwerking in Europa te bewerkstelligen, waarmee het vervolgens andere regio’s wil ‘civiliseren’. Daardoor vormt het patriottistische discours waarmee de FRA homo-emancipatie uitdraagt, veelal met begrippen als liberalisme, ‘vrijheid’ en moderniteit, een verlengstuk van de civilising mission – de apologie waarmee Europese grootmachten hun indringende, imperialistische praktijken van de voorgaande eeuwen poogden te rechtvaardigen. De Intergroup on LGTB Rights stelt dan weer dat de emancipatie van homoseksuelen deel is van een gemeenschappelijk Europees verleden, waardoor het bijdraagt tot een ‘Europese’ identiteit – uitgedragen door de EU. Daarbij wordt niet vermeld dat de agenda’s van de EU en de OSCE pas aan het einde van de 20ste eeuw, in navolging van de RvE, zijn uitgebreid met socio-culturele kwesties zoals homo-emancipatie. De ‘inter-organizational’ connecties tussen de Europese Gemeenschap en de RvE zijn nochtans van belang om een beter begrip te krijgen van de opmerkelijke groei die homorechten in Europa, van marginaliteit tot mensenrecht, hebben doorgemaakt. De opkomende cultuurpolitiek, en in het verlengde daarvan de aandacht voor sociale kwesties in de jaren ’70 en ’80, culmineerde immers in de Europese legalisering van homoseksualiteit; het beginpunt van het antidiscriminatiebeleid van de EU. Dit verklaart ook waarom zowel de EU, de OSCE als de RvE homo-emancipatie op eenzelfde manier gebruiken in de constructie van het Europese zelfbeeld dat ze willen uitdragen.

Andersom is verklaard waarom de internationale emancipatiebeweging van homoseksuelen zich juist vereenzelvigd met Europa. Dit komt mede door het toenemende belang van cultuur en moraliteit in de zelfrepresentatie van Europese burgers sinds 2001. Hoewel het bijbehorende concept, ‘the culturalization of citizenship’, niet ter sprake komt in de publicaties van de gedecentraliseerde agentschappen noch in die van de OSCE, wordt in de homofobie- en jaarrapporten van de FRA erkent dat socio-culturele kwesties, waaronder homo-emancipatie, steeds meer bepalend zijn voor de ‘Europese’ identiteit. Tezamen met de normatieve kracht van Europa – de tweede verklaring voor de Europeanisering van homorechten – ontstaat er een culturele hegemonie van het Westen. Uitgedragen door werkgroepen als de FRA en de Intergroup on LGBT rights.

Dat een succesvolle gelijkshakeling van een seksuele minderheid daardoor kan leiden tot de uitsluiting van een andere bevolkingsgroep is een gevoelig onderwerp, dat de werkgroepen niet wensen aan te snijden. In verweer kan gesteld worden dat de negatieve uitwerking van homo-emancipatie zich – tot voor kort – niet heeft geculmineerd in conflicten

op Europese schaal, dit zou het uitblijven van een zelfreflectie over een vergaande homo-emancipatie door de pan-Europese instellingen verklaren. Het spanningsveld tussen voorvechters van LGBT-rechten en conservatieve moslims heeft zich immers in eerste instantie gemanifesteerd op het niveau van de drukkinggroepen: regionaal. Hoewel aannemelijk, is ook deze redenering weerlegd. De (West-) Europese identificering met de gelijkstelling van homoseksuelen heeft namelijk ook een andere tweestrijd teweeg gebracht waar eveneens geen kritische zelfreflectie door is ontstaan bij de decentralised agencies: de polarisering tussen Oost- en West-Europa. Doordat de gelijkstelling van homoseksuelen sneller doorzet in het Westen, zal deze regio progressiever ogen, terwijl de kloof ten opzichte van Oost-Europa en Rusland (waar de emancipatie stagneert of intentioneel wordt gecontesteerd) alsmaar groter zal worden. Beide regio's gebruiken homoseksualiteit in hun zelfbeeld om zich vervolgens af te zetten tegen de 'ander'. Deze casus toont aan dat uitsluiting en polarisering het gevolg kunnen zijn van een vergevorderde identificering van het Westen met de gelijkstelling van homoseksuelen.

Ten tweede is aangetoond dat homo-emancipatie, als onderdeel van het Europese gemeenschapsdenken, resulteert in een verminderde tolerantie van de islam. De gelijkstelling van homoseksuelen wordt bekritiseerd door academici, de neutraliteit van de LGBT-gemeenschap betwijfeld door nieuwe, intersectionele organisaties. Tegelijkertijd lijken Europese instituties zich steeds sterker te manifesteren als pleitbezorger van de LGBT-gemeenschap – een opmerkelijke verdraaiing van de westerse waardenpatronen. West-Europa beschouwt de aanwezigheid en tolerantie van homoseksualiteit in de samenleving niet langer als een teken van zwakheid, maar als voorwaarde van moderniteit; deel van haar Europese identiteit. Dit wordt vooral opgepikt door radicaal-rechtse partijen om de 'westerse' levenswijze af te zetten tegen die van moslims en transmigranten. Het leidt niet alleen tot stigmatisering en uitsluiting van moslims, maar ook tot groot ongenoegen bij drukkinggroepen voor homorechten. Zij stellen dat de homoseksueel door partijen als Vlaams Belang wordt gerecupereerd, na jarenlange aversie en nalatigheid, in functie van een anti-islamdiscours. Het zijn de middenveldorganisaties die, conform de literatuur, in hun publicaties verwijzen naar de rol die sexual politics hebben in de oplopende spanning tussen conservatieve moslims en vertegenwoordigers van de LGBT-gemeenschap. De decentralised agencies doen dat alleszins niet. Ze erkennen het bestaan van een frictie tussen beide minderheden in Europa – zo veroordeelt de OSCE de wijze waarop extreemrechtse partijen homo-emancipatie naar zich toetrekken – maar schrijven dit niet toe aan de vergevorderde gelijkstelling van homoseksuelen. Paradoxaal genoeg wordt de discriminatie van personen met een LGBT-achtergrond door de

FRA en OSCE wel grotendeels ten laste gelegd aan de aanwezigheid van moslims.

Het academisch debat dat de neveneffecten van homo-emancipatie aankaart, wordt door sommige vertegenwoordigers van homoseksuelen en moslims (veelal niet aangesloten bij de middenveldorganisaties) ten onrechte beticht van het verdraaien en dramatiseren van de problematiek. Evenwel moet de kwestie kritisch worden benaderd; het stigmatiseren en ongenueanceerd tegenover elkaar plaatsen van minderheidsgroepen versterkt het idee dat de islam en seksuele diversiteit niet zijn te verenigen. Europa kan echter een weerwoord bieden aan het ‘wij/zij’-denken dat onder meer terugkomt in de rapporten en vergaderingen van de FRA. De weg vooruit volgt uit een beter begrip van intersectionele vormen van identiteitsbeleving en het naleven van een pluralistisch model waarin alle belangenrepresentanten gelijkwaardig worden behandeld en in dezelfde mate invloed kunnen uitoefenen op de Europese beleids- en besluitvorming.

De vergevorderde homo-emancipatie in Europa vormt, bezien van uit de OSCE en de gedecentraliseerde agentschappen van de EU, dus wel degelijk een voedingsbodem voor de nieuwe ‘culture war’; een spanning die vooral tot uiting komt tussen radicaal-rechtse politici, doortastende LGBT-vertegenwoordigers en conservatieve islamitische groepen in Europa. Dit betekent overigens niet het einde van de Europese verzoening van liberalisme en de multiculturele samenleving. Het zijn eerder oude ‘demonen’ die uit de kast komen.

Bibliografie

Bronnen

ALETRINO-VAN STOCKUM, E.J., *Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee*, deel I, Den Haag, 1920, 66. Geraadpleegd op 9 augustus 2019.

Annual Activity Report 2013, Fundamental Rights Agency, Wenen, juni 2014 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2014/annual-activity-report-2013>). Geraadpleegd op 14 juni 2019.

BARWICK, M., *LGBT People, the Religions & Human Rights in Europe*, European Parliament's Intergroup on LGBT Rights, s.l., 2013 (<http://www.hrwf.net/publications/reports/year-2013/452-lgbt-people-the-religions-human-rights>). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

Besluit van de Raad van 29 november 2001 tot wijziging van het Reglement van orde van de Raad in Publicatieblad L 313 van de Europese Gemeenschappen. 30 november 2001.

Challenges facing civil society organisations working on human rights in the EU 2017, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, januari 2018 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2018/challenges-facing-civil-society-orgs-human-rights-eu>). Geraadpleegd op 14 juni 2019.

Charter of Paris for a New Europe, Organization for Security and Co-operation in Europe, Parijs, 19-21 november 1990 (<https://www.osce.org/mc/39516?download=true>). Geraadpleegd op 10 augustus 2019.

COC Strategisch Kader 2015-2018, COC, Amsterdam, 11 november 2014 (<https://www.coc.nl/wp-content/uploads/2015/05/COC-Strategisch-Kader-2015-2018-webversie.pdf>). Geraadpleegd op 23 juli 2019.

COC Strategisch Kader 2019-2022, COC, Amsterdam, 9 november 2018 (<https://www.coc.nl/wp-content/uploads/2019/04/COC-NL-Strategisch-Kader-2019-2022-Samen-Sterk.pdf>). Geraadpleegd op 23 juli 2019

CRABIT, E., *Summary: Horizon 2014: What LGBT Rights in the EU?*, European Parliament's Intergroup on LGBT Rights, , Brussel, 8 december 2011 (<http://lgbti-ep.eu/2011/12/12/summary-horizon-2014-what-lgbt-rights-in-the-eu/>). Geraadpleegd op 13 augustus 2019.

Data in Focus Report: Multiple Discrimination, Fundamental Rights Agency, s.l., 2010 (https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1454-EU_MIDIS_DiF5-multiple-discrimination_EN.pdf). Geraadpleegd op 10 augustus 2019.

Declaration of civil society organisations on the recognition of sexual orientation, gender identity and expression in the OSCE, Organization for Security and Co-operation in Europe, Warschau, 25 september 2007 (<https://www.osce.org/odihr/27006>). Geraadpleegd op 9 juni 2019.

EPTV, *Plenary session 13-11-2018*, podcast, 13 november 2018 (<http://www.europarl.europa.eu/ep-live/en/plenary/video?date=13-11-2018>). Geraadpleegd op 3 juni 2019.

Equal rights for LGBT people in the EU: The European Parliament takes one further step, European Parliament's Intergroup on LGBT Rights, s.l., 25 november 2009 (<https://lgbti-ep.eu/2009/11/25/equal-rights-in-eu-ep-takes-one-further-step/>). Geraadpleegd op 11 augustus 2019.

EU LGBT Survey Main Results, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, 2014 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2014/eu-lgbt-survey-european-union-lesbian-gay-bisexual-and-transgender-survey-main>). Geraadpleegd op 9 juni 2019.

EU LGBT Survey Results at a glance, Fundamental Rights Agency, Wenen, 2013 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2013/eu-lgbt-survey-european-union-lesbian-gay-bisexual-and-transgender-survey-results>). Geraadpleegd op 8 juni 2019.

EU-MIDIS European Union Minorities and Discrimination Survey, Fundamental Rights Agency, s.l., 2009 (<https://fra.europa.eu/en/survey/2012/european-union-minorities-and-discrimination-survey>). Geraadpleegd op 3 juni 2019.

EU-MIDIS Technical Report Methodology, Sampling and Fieldwork, Fundamental Rights Agency, s.l., 2009 (<https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d30aa4ed-948a-4042-b3cb-946c134baae9>). Geraadpleegd op 3 juni 2019.

European Parliament calls on Commission to sustain its LGBTI strategy, European Parliament's Intergroup on LGBT Rights, s.l., 21 februari 2019 (<https://lgbti-ep.eu/2019/02/21/european-parliament-calls-on-commission-to-sustain-its-lgbti-strategy/>). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

European Union Agency for Fundamental Rights, *Annual Report 2009*, s.l., 2009 (<http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201012/20101206ATT06772/20101206ATT06772EN.pdf>). Geraadpleegd op 1 april 2019.

FRA's EU LGBT Survey Methodology, Fundamental Rights Agency, s.l., 2012 (<https://fra.europa.eu/en/survey/2012/eu-lgbt-survey>). Geraadpleegd op 6 juni 2019.

Fundamental Rights Report 2016, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, mei 2016 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2016/fundamental-rights-report-2016>). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

Fundamental Rights Report 2017, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, mei 2017 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2017/fundamental-rights-report-2017>). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

Fundamental Rights Report 2017, Fundamental Rights Agency, s.l., 2017 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2017/fundamental-rights-report-2017-fra-opinions>). Geraadpleegd op 12 juni 2019.

Fundamental Rights Report 2018, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, 2018 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2018/fundamental-rights-report-2018>). Geraadpleegd op 8 juni 2019.

Fundamental rights: challenges and achievements in 2012, , Fundamental Rights Agency, Luxemburg, 2012 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2013/fundamental-rights-challenges-and-achievements-2012>). Geraadpleegd op 13 juni 2019.

Fundamental rights: challenges and achievements in 2013, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, juni 2014 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2014/fundamental-rights-challenges-and-achievements-2013-annual-report-2013>). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

Fundamental rights: challenges and achievements in 2014, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, juni 2015 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2015/fundamental-rights-challenges-and-achievements-2014>). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

Fundamental Rights: key legal and policy developments 2011, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, 2011 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2012/fundamental-rights-key-legal-and-policy-developments-2011>). Geraadpleegd op 7 juni 2019.

Fundamental Rights: key legal and policy developments 2012, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, 2012 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2013/fundamental-rights-key-legal-and-policy-developments-2012>). Geraadpleegd op 7 juni 2019.

Fundamental Rights: key legal and policy developments 2013, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, 2013 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2014/fundamental-rights-challenges-and-achievements-2013-annual-report-2013>). Geraadpleegd op 7 juni 2019.

Gemeenschappelijke verklaring betreffende Verordening (EG) nr. 1049/2001 in Publicatieblad L 145 van de Europese Gemeenschappen. 31 mei 2001.

Hate crimes in the OSCE region Incidents and Responses, Organization for Security and Cooperation in Europe, Warschau, november 2009, (<https://www.osce.org/odihr/40203?download=true>). Geraadpleegd op 10 juni 2019.

HENDRICKS, M., *Imam Mushin Hendricks*, European Parliament's Intergroup on LGBT Rights, s.l., 22 november 2013 (<https://lgbti-ep.eu/2013/11/22/summary-sexual-orientation-gender-identity-and-religion-a-new-dialogue/>). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States, Fundamental Rights Agency, s.l., 2009 (https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/397-FRA_hdgso_report_part2_en.pdf). Geraadpleegd op 23 juli 2019.

Human Dimension Implementation Meeting, Organization for Security and Co-operation in Europe, Warschau, 23 september 2013, (<http://docplayer.net/119170322-Final-overview-of-side-events-1-as-submitted-by-the-organizers-human-dimension-implementation-meeting-23-september-4-october-2013-warsaw-poland.html>). Geraadpleegd op 10 juni 2019.

IN 'T VELD, S., *New detentions of LGBTI people in Chechnya: Russia needs to take action*, European Parliament's Intergroup on LGBT Rights, s.l., 15 januari 2019 (<https://lgbti-ep.eu/2019/01/15/new-detentions-of-lgbti-people-in-chechnya-russia-needs-to-take-action/>). Geraadpleegd op 9 juni 2019.

Intergroup responds to accusations from Cyprus MP, European Parliament's Intergroup on LGBT Rights, s.l., 2010 (<http://www.lgbt-ep.eu/intergroup-documents/intergroup-responds-to-accusations-from-cyprus-mp/>). Geraadpleegd op 9 juni 2019.

KJAERUM, M., *Homophobia, transphobia and discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity*, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, november 2010 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2012/homophobia-transphobia-and-discrimination-grounds-sexual-orientation-and-gender>). Geraadpleegd op 13 juni 2019.

KJAERUM, M., *Internal-external coherence*, Brussel, 13 oktober 2014 (<https://fra.europa.eu/en/speech/2014/internal-external-coherence>). Geraadpleegd op 8 juni 2019.

KJAERUM, M., *Presentation of the 2010 update on Homophobia, Transphobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation*, Brussel, 30 november 2010 (<https://fra.europa.eu/en/speech/2012/presentation-2010-update-homophobia-transphobia-and-discrimination-grounds-sexual>). Geraadpleegd op 8 juni 2019.

O'FLAHERTY, M., *OSCE 2018 Human Dimension Implementation Meeting*, Organization for Security and Co-operation in Europe, Warschau, 10 september 2018 (<https://fra.europa.eu/en/speech/2018/osce-2018-human-dimension-implementation-meeting>). Geraadpleegd op 14 juni 2019.

On Importance of Combating Intolerance and Discrimination on the Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the OSCE Region, Organization for Security and Co-operation in Europe, Warschau, 12 oktober 2006 (<https://www.osce.org/odihr/27005>). Geraadpleegd op 9 juni 2019.

Open Letter MEPS condemn crackdown on Istanbul Pride, European Parliament's LGBTI Intergroup, Brussel, 2016 (<http://www.lgbt-ep.eu/intergroup-documents/meps-condemn-crackdown-on-istanbul-pride/>). Geraadpleegd op 9 juni 2019.

Open letter to Lithuanian Parliament: Reject bill targeting LGBTI people, European Parliament's Intergroup on LGBT Rights, Brussel, 2015 (<http://www.lgbt-ep.eu/intergroup-documents/open-letter-to-lithuanian-parliament-reject-bill-targeting-lgbti-people/>).

Geraadpleegd op 9 juni 2019.

Open Letter to Moldovan Parliament: Adopt the anti-discrimination law, European Parliament's LGBTI Intergroup, Brussel, 2011 (<https://lgbti-ep.eu/2011/03/22/open-letter-to-moldovan-parliament-adopt-the-anti-discrimination-law/>). Geraadpleegd op 9 juni 2019.

Opinion of the European Union Agency for Fundamental Rights on the situation of equality in the European Union, Fundamental Rights Agency, Wenen, 1 oktober 2013 (<https://fra.europa.eu/en/opinion/2013/fra-opinion-situation-equality-european-union-10-years-initial-implementation-equality>). Geraadpleegd op 6 juni 2019.

OSCE Human Dimension Implementation Meeting 2015, Organization for Security and Cooperation in Europe, Warschau, 1 oktober 2015 (https://www.osce.org/odihr/hdim_2015). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

PEERS, S., 'The legal grounds for inclusive EU legislation', *ILGA-Europe*, s.l., 2011 (https://www.ilga-europe.org/sites/default/files/Attachments/legal_research_2011.pdf).

Geraadpleegd op 11 augustus 2019.

Professionally speaking: challenges to achieving equality for LGBT people, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, 2016 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2016/professional-views-lgbt-equality>). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

Recommendation CM/Rec (2010)5, Council of Europe, s.l., 31 maart 2010 (https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cf40a).

Geraadpleegd op 10 augustus 2019.

Resolution on equal rights for gays and lesbians in the EC in *Publicatieblad C313*, s.l., 12 oktober 1998 (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:51998IP0824&from=EN>). Geraadpleegd op 9 augustus 2019.

SAKSLIN, M., *FRA Management Board Chair speaks on the Agency's forthcoming work for 2015 to the European Parliament's LIBE Committee*, Brussel, 6 maart 2015 (<https://fra.europa.eu/en/speech/2015/fra-management-board-chair-speaks-agencys-forthcoming-work-2015-european-parliaments>). Geraadpleegd op 8 juni 2019.

Scorecard on Hate Crime Response in the OSCE Region, Organization for Security and Cooperation in Europe, s.l., 14 april 2016 (<http://www.humanrightsfirst.org/sites/default/files/ADL-HRF-HateCrimes-Scorecard.pdf>). Geraadpleegd op 10 juni 2019.

Second European Union Minorities and Discrimination Survey (EU-MIDIS II): Muslims – selected findings Fundamental Rights Agency, Luxemburg, 21 september 2017 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2017/second-european-union-minorities-and-discrimination-survey-muslims-selected>). Geraadpleegd op 3 juni 2019.

Second European Union Minorities and Discrimination Survey (EU-MIDIS II): Muslims, Fundamental Rights Agency, Luxemburg, 21 september 2017 (<https://fra.europa.eu/en/publication/2017/second-european-union-minorities-and-discrimination-survey-muslims-selected>). Geraadpleegd op 22 juli 2017.

Sexual orientation, gender identity and religion: A new dialogue, European Parliament's Intergroup on LGBT Rights, s.l., 22 november 2013 (<https://lgbti-ep.eu/2013/11/22/summary-sexual-orientation-gender-identity-and-religion-a-new-dialogue/>). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

Werken

AMMATURO, F.R., 'The Pink Agenda: Questioning and Challenging European Homonationalist Sexual Citizenship', *Sociology*, 49 (2015), 1151-1166.

AMMATURO, F.R., *European Sexual Citizenship: Human Rights, Bodies and Identities*, Londen, 2017.

AYOOB, P.M., 'Was Huntington Right? Revisiting the Clash of Civilizations', *Insight Turkey*, 14 (2012), 1-11.

AYOUB, P.M., 'Cooperative transnationalism in contemporary Europe: Europeanization and political opportunities for LGBT mobilization in the European Union', *European Political Science Review*, 5 (2013), 279-310.

BEGER, N.J., 'Queer Readings of Europe: Gender Identity, Sexual Orientation and the (Im)potency of Rights Politics at the European Court of Justice', *Social & Legal Studies*, 9 (2000), 249-270.

BELAVUSAU, U. en KOCHENOV, D., 'On the 'Entry Options' for the 'Right to Love': Federalizing Legal Opportunities for LGBT Movement in the EU', *EUI Working Papers*, 9 (2016), 1-16.

BERGER, S., 'On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe', *European History Quarterly*, 39 (2009), 490-502.

BOUKALA, S. en WODAK, R., 'European identities and the revival of nationalism in the European Union: A discourse historical approach', *Journal of Language and Politics*, 14 (2015), 87-109.

BOWEN, J.R. e.a., 'An institutional approach to framing Muslims in Europe', BOWEN, J.R. red., *European States and their Muslim Citizens: The Impact of Institutions on Perceptions and Boundaries*, New Jersey, 2011, 1-26.

BRACKE, S., 'From 'saving women' to 'saving gays' Rescue narratives and their dis/continuities', *European Journals of Women's Studies*, 19 (2012), 237-252.

CROMPTON, L., *Homosexuality and Civilization*, Harvard, 2003.

- DELANTY, G., 'Citizenship as a Learning Process: Disciplinary Citizenship versus Cultural Citizenship', *International Journal of Lifelong Education*, 22 (2003), 597–605.
- DIEZ, T., 'Constructing the Self and Changing Others: Reconsidering Normative Power Europe', *Millennium: Journal of International Studies*, 33 (2005), 613-636.
- DOUGLAS, S., JIVRAJ S. en LAMBLE, S., 'Liabilities of Queer Anti-Racist Critique', *Feminist Legal Studies*, 19 (2011), 107-118.
- DUGGAN, L., *The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics and the Attack on Democracy*, Boston, 2003.
- ELCHARDUS, M., *Voorbij het Narratief van Neergang*, Tielt, 2015.
- EL-TAYEB, F., 'Begrenzte Horizonte: Queer identity in der Festung Europa', STEYERL, H. en GUTIERREZ RODRIGUEZ, E. red., *Spricht die Subalterne deutsch? Migration and postkoloniale Kritik*, Münster, 2003, 129-145.
- EL-TAYEB, F., 'Gays who cannot properly be gay. Queer Muslims in the neoliberal European city', *European Journal of Women's Studies*, 19 (2012), 79-95.
- FERREIRA, N., 'Sexuality and Citizenship in Europe: Sociolegal and Human Rights Perspectives', *Social & Legal Studies*, 27 (2018), 253-265.
- FLOWERDEW, J. en RICHARDSON, J.E., *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*, New York, 2018.
- FORCHTNER, B. en KOLVRAA, C., 'Narrating a 'new Europe': From 'bitter past to self-righteousness?', *Discourse and Society*, 23(2012), 377-400.
- FORET, F. en MOURAO PERMOSER, J., 'Between faith, expertise and advocacy: the role of religion in European Union policy-making on immigration', *Journal of European Public Policy*, 22 (2015) 1089-1108.
- FOUCAULT, M., *The History of Sexuality*, vol. I, New York, 1978.
- GERHARDS, J., 'Non-Discrimination towards Homosexuality: The European Union's Policy and Citizens' Attitudes towards Homosexuality in 27 European Countries', *International Sociology*, 25 (2010), 5-28.

GODZISZ, P., 'The Europeanization of anti-LGBT hate crime laws in the Western Balkans', *Crime, Law and Social Change*, 71 (2019), 291-306.

GREWAL, I. en KALPAN, C., 'Global identities: Theorizing transnational studies of sexuality', *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 7 (2001), 663-679.

HARITAWORN, J., TAUQIR, T en ERDEM, E., 'Gay Imperialism: gender and sexuality discourse in the war on terror', KUNTSMAN, A. en ESPERANZA, M. red., *Out of Place. Interrogating Silences in Queerness/Raciality*, New York, 2008, 71-95.

HELPER, L.R., 'Lesbian and Gay Rights as Human Rights: Strategies for a United Europe', *Virginia Journal of International Law*, 32 (1991), 157-212.

HOLZHACKER, R., 'National and transnational strategies of LGBT civil society organizations in different political environments: Modes of interaction in Western and Eastern Europe for equality', *Comparative European Politics*, 10 (2012), 23-47.

HUNTINGTON, S.P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, 1996.

HYDE-PRICE, A., 'A Tragic Actor? A Realist Perspective on Ethical Power Europe', *International Affairs*, 84 (2008), 29-44.

HYDE-PRICE, A., 'Normative Power Europe: A Realist Critique', *Journal of European Public Policy*, 13 (2006), 217-234.

JIVRAJ, S. en DE JONG, A., 'The Dutch Homo-Emancipation Policy and its Silencing Effects on Queer Muslims', *Feminist Legal Studies*, 19 (2011), 143-158.

JOPPKE, C., 'The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: Theory and Policy', *British Journal of Sociology*, 55 (2004), 237-257.

KOCHENOV, D., 'Democracy and Human Rights – Not for Gay People? EU Eastern Enlargement and Its Impact on the Protection of the Rights of Sexual Minorities', *Texas Wesleyan Law Review*, 13 (2007), 459-495.

KOCHENOV, D., 'On Options of Citizens and Moral Choices of States: Gays and European Federalism', *Fordham International Law Journal*, 33 (2009), 156-205.

KOLLMAN, K., 'European institutions, transnational networks and national same-sex unions policy: when soft law hits harder', *Contemporary Politics*, 15 (2009), 37-53.

KOROSTELEVA, E. 'Putting the EU Global Security Strategy to test: 'cooperative orders and othering in EU-Russia relations', *International Politics*, 56 (2019), 304-320.

KUNTSMAN, A. en AL-QASIMI, N., 'Queering Middle Eastern Cyberscapes', *Journal of Middle East Woman's Studies*, 8 (2012), 1-13.

KUNTSMAN, A., 'Genealogies of hater, metonymies of violence: Immigration, homophobia, homopatriotism, KUNTSMAN, A. en ESPERANZA, M. red., *Out of Place. Interrogating Silences in Queerness/Raciality*, New York, 2008, 103-124.

KYMLICKA, W., *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights* Oxford, 1995.

LERCH, M. en SCHWELLNUS, G., 'Normative by nature? The role of coherence in justifying the EU's external human rights policy', *Journal of European Public Policy*, 13 (2006), 304-321.

MANNERS, I., 'Normative Power Europe: A contradiction in Terms?', *Journal of Common Market Studies*, 40 (2002), 235-258.

MANNERS, I., 'The normative ethics of the European Union', *International Affairs*, 84 (2008), 45-60.

MASSAD, J.A., 'Re-Orienting Desire: The Gay International and the Arab World', *Public Culture*, 14 (2002), 361-385.

MEPSCHEN, P. en DUYVENDAK, J.W., 'European Sexual Nationalisms: The Culturalization of Citizenship and the Sexual Politics of Belonging and Exclusion', *Perspectives on Europe*, 42 (2012), 70-76.

MEPSCHEN, P., DUYVENDAK, J.W. en TONKENS, E.H., 'Sexual Politics, Orientalism and Multicultural Citizenship in the Netherlands', *Sociology*, 44 (2010), 962-979.

MEYER, M. red., *Methods of Critical Discourse Analysis*, London, 2009, 87-121.

MOS, M., 'Conflicted Normative Power Europe: The European Union and Sexual Minority Rights', *Journal of Contemporary Research*, 9 (2013), 78-93.

O'DWYER, C., 'Does the EU help or hinder gay-rights movements in post-communist Europe? The case of Poland', *East European Politics*, 28 (2012), 332-352.

O'DWYER, C., 'Minority rights after EU enlargement: A comparison of antigay politics in Poland and Latvia', *Comparative European Politics*, 8 (2010), 220-243.

OOST, R. en REINHOUDT, M., 'Tijdsgeest: De acceptatie van homoseksualiteit in Nederland', *Algemeen Nijmeegs Studentenblad*, 26-27.

PASTURE, P., 'The invention of European Human Rights', *History*, 103(2018), 485-504.

PASTURE, P., *Imagining European Unity since 1000 AD*, Londen, 2015.

PATEL, K.K. en CALLIGARO, O., 'The true EURESCO? The Council of Europe, transnational networking and the Emergence of European Community cultural policies, 1970-90', *European Review of History*, 24 (2017), 399-422.

PATERNOTTE, D., 'The NGOization of LGBT activism: ILGA Europe and the Treaty of Amsterdam', *Social Movement Studies*, 15 (2016), 388-402.

PETZEN, J., 'Contesting Europe: A call for an anti-modern sexual politics', *European Journal of Women's Studies*, 19 (2012), 97-114.

PETZEN, J., 'Queer Trouble': Centring Race in Queer and Feminist Politics', *Journal of Intercultural Studies*, 33 (2012), 289-302.

PUAR, J. K., en RAI, A.S., 'Monster, terrorist, fag: The War on terrorism and the production of docile patriots', *Social Text*, 20 (2002), 117-148.

PUAR, J.K., 'Homonationalisme et biopolitique', *Cahiers du Genre*, 54 (2013), 151-182.

PUAR, J.K., *Terrorist Assemblages: Homonationalism in Queer Times*, Londen, 2007.

- RAO, R., 'Echoes of Imperialism in LGBT Activism' in NICOLAÏDIS, K., SÈBE, B. en MAAS, G. red., *Echoes of Empire: Memory, Identity and Colonial Legacies*, Londen, 2015, 353-370.
- RASHEED, S., 'Islam, Sexuality and the War on Terror': Luce Irigaray's Post-Colonial Ethics of Difference', *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 31 (2018), 1-15.
- REISIGL, M. en WODAK, R., 'The discourse-historical approach' in WODAK, R. en SABSAY, L., 'The emergence of the other sexual citizen: orientalism and the modernisation of sexuality', *Citizenship Studies*, 16 (2012), 605-623.
- SAID, E.W., *Orientalism*, Londen, 1978.
- SANDERS, D., 'Getting Lesbian and Gay Issues on the International Human Rights Agenda', *Human Rights Quarterly*, 18 (1996), 67-106.
- SCHEIBELHOFER, P., 'How Would You React If You Learned That Your Son Was Gay?' Racialized Sexualities and the Production of Migrant Others in Europe', AMELINA, A. e.a. red., *An Anthology of Migration and Social Transformation: European Perspectives*, New York, 2016, 295-306.
- SCHEIPERS, S. en SICURELLI, D., 'Normative Power Europe: A Credible Utopia?', *JCMS*, 45 (2007), 435-457.
- SCHMITT, A., 'Gay Rights versus Human Rights: A Response to Joseph Massad', *Public Culture*, 15 (2003), 587-591.
- SJURSEN, H., 'The EU as a Normative Power: How Can This Be?', *Journal of European Public Policy*, 13 (2006), 235-251.
- SLOOTMAECKERS, K. en TOUQUET, H., 'The Co-evolution of EU's Eastern Enlargement and LGBT Politics: An Ever Gayer Union?' in SLOOTMAECKERS, K., TOUQUET, H. en VERMEERSCH, P. red., *The EU Enlargement and Gay Politics: The Impact of Eastern Enlargement on Rights, Activism and Prejudice*, Londen, 2016, 19-44.
- SOTELO, M.J., 'Political Tolerance Among Adolescents Toward Homosexuals in Spain', *Journal of Homosexuality*, 39 (2000), 95-105.

STULHOFER, A. en RIMAC, I., 'Determinants of homonegativity in Europe', *Journal of Sex Research*, 46 (2009), 1-9.

TAKÁCS, J. en SZALMA, I., 'Homophobia and same-sex partnership legislation in Europe', *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 30 (2011), 356-378.

VERPOEST, L., 'Geopolitical Othering Versus Normative Isomorphism? LGBTI Rights in Russia and Ukraine', *European Foreign Affairs Review*, 24 (2018), 139-157.

VERPOEST, L., 'The End of Rhetorics', BISCOP, S. red., *Studia Diplomatica*, Brussel, 2017, 3-21.

VERPOEST, L., *Human Rights in Russia: the case of LGBTI Rights*, Lezing, Katholieke Universiteit Leuven, onderzoekseenheid Moderne Samenleving (MoSa), 2019.

WEEKS, J., *Sexuality*, New York, 2003.

WEEKS, J., *What is Sexual History?*, Cambridge, 2016.

WEKKER, G., *Van Homo Nostalgie en betere Tijden. Multiculturaliteit en postkolonialiteit*, George Mosse lezing, 16 september 2009.

WHITMAN, R.G., 'Norms, Power and Europe: A New Agenda for Study of the EU and International Relations', WHITMAN, R.G. red., *Normative Power Europe*, Basingstoke, 2011, 1-22.

WRIGHT, J., 'The OSCE and the Protection of Minority Rights', *Human Rights Quarterly*, 18 (1996), 190-205.

ZANGHELLINI, A., 'Are Gay Rights Islamophobic? A Critique of Some Uses of the Concept of Homonationalism in Activism and Academia', *Social & Legal Studies*, 21 (2012), 357-374.

Webpagina's

'Bias against Muslims', OSCE/ODIHR, 2017 (<http://hatecrime.osce.org/what-hate-crime/bias-against-muslims>). Geraadpleegd op 25 juli 2019.

‘British Muslim parents oppose LGBT lessons in primary school’, *The Economist*, 2019, (<https://www.economist.com/britain/2019/03/09/british-muslim-parents-oppose-lgbt-lessons-in-primary-school>). Geraadpleegd op 9 maart 2019.

‘COC doet oproep aan politiek; Leg rechten homo’s vast in de grondwet’, *Eindhovens Dagblad*, 2 augustus 2019 (<https://www.ed.nl/binnenland/coc-doet-oproep-aan-politiek-leg-rechten-homo-s-vast-in-grondwet~a5709074/>). Geraadpleegd op 5 augustus 2019.

‘Een nieuw strategisch kader’, *COC*, (<https://www.coc.nl/strategisch-kader-2015-2018>). Geraadpleegd op 23 juli 2019.

‘Geen regering met Vlaams Belang’, *Cavaria*, 2019 (<https://www.cavaria.be/geen-regering-met-vlaams-belang>). Geraadpleegd op 22 juli 2019.

‘Gender en seksualiteit: queer studies’, *Gender/Queer Studies-Literatuurwetenschap*, (<http://cf.hum.uva.nl/benaderingenIk/Iw/gender?Iw-gender-index.htm>). Geraadpleegd op 5 juli 2019.

‘Guide to the European Institutions’, *ILGA Europe*, (<https://www.ilga-europe.org/resources/guide-european-institutions>). Geraadpleegd op 6 augustus 2019.

‘In gesprek met Merhaba en Respect2love – Tijdschrift voor Genderstudies’, *Merhaba*, 2015 (<http://www.merhaba.be/kenniscentrum/artikels/gesprek-met-merhaba-en-respect2love-tijdschrift-voor-genderstudies>). Geraadpleegd op 4 april 2019.

‘LGBT rights as Human Rights’, *European Greens*, (<https://europeangreens.eu/content/lgbt-rights-human-rights>). Geraadpleegd op 9 augustus 2019.

‘Merkel: Nationalism and egoism must never have a chance again in Europe’, *News European Parliament*, 2018 (<http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20181106IPR18316/merkel-nationalism-and-egoism-must-never-have-a-chance-again-in-europe>). Geraadpleegd op 4 juli 2019.

‘Monitoring the work of the European Union’, *European Parliament’s Intergroup on LGBT Rights*, 2019 (<https://lgbti-ep.eu/what-we-do/>). Geraadpleegd op 7 augustus 2019.

‘Monitoring the work of the European Union’, *The European Parliament’s LGBTI Intergroup*, 2019 (<https://lgbti-ep.eu/what-we-do/>). Geraadpleegd op 9 juni 2019.

‘Non-discrimination’, *European Commission*, (https://ec.europa.eu/info/aid-development-cooperation-fundamental-rights/your-rights-eu/know-your-rights/equality/non-discrimination_en). Geraadpleegd op 2 augustus 2019.

‘Over ons’, *Voem*, 2019 (<https://www.voem.be/over-ons/>). Geraadpleegd op 4 april 2019.

‘Recommendations of the Parliamentary Assembly’, *ILGA-Europe*, (<https://ilga-europe.org/resources/guide-european-institutions/council-europe/lgbti-rights/pace>).

Geraadpleegd op 11 augustus 2019.

‘Stickers en stenen tegen LGBT-rechten’, *De Standaard*, 24 juli 2019 (https://www.standaard.be/cnt/dmf20190723_04523689). Geraadpleegd op 24 juli 2019.

‘The Intergroup writes to Moldovan authorities on Chisinau Pride ban’, *The European Parliament’s LGBTI Intergroup*, 2010 (<https://lgbti-ep.eu/2010/04/28/the-intergroup-writes-to-moldovan-authorities/>). Geraadpleegd op 9 juni 2019.

‘UN, OSCE & other international organisations’, *Fundamental Rights Agency*, 10 mei 2019 (<https://fra.europa.eu/en/cooperation/osce-un-international-organisations>). Geraadpleegd op 11 juni.

‘Wat doen we?’, *Merhaba*, (www.merhaba.be/over-merhaba/wat-doen-we). Geraadpleegd op 7 juli 2019.

‘Wat doen we’, *Çavaria*, (<https://www.cavaria.be/wat-doen-we>). Geraadpleegd op 7 juli 2019.

‘Wat doet V.O.E.M.’, *VOEM*, 2018 (<https://www.voem.be/wat-doet-v-o-e-m/>). Geraadpleegd op 31 juli 2019.

‘What the Qur’an says about homosexuality’, *edudivers*, (https://www.edudivers.nl/faq/quran_about_homosexuality). Geraadpleegd op 1 april 2019.

Academia, 2018
(<http://independentresearcher.academia.edu/JenniferPetzen/CurriculumVitae>). Geraadpleegd op 12 mei 2018.

BEX, C. en SEN, M., 'Racisme en witheid in de queer wereld: tussen fetisj en uitsluiting', *Merhaba*, 21 maart 2018 (<http://www.merhaba.be/kenniscentrum/artikels/racisme-en-witheid-de-queer-wereld-tussen-fetisj-en-uitsluiting>). Geraadpleegd op 23 juli 2019.

BROICH, J., 'How the Nazis destroyed the first gay rights movement', *The Conversation*, 5 juli 2017 (<https://theconversation.com/how-the-nazis-destroyed-the-first-gay-rights-movement-80354>). Geraadpleegd op 9 augustus 2019.

CSAKY, Z., 'The Est-West Divide on LGBT Rights in Europe', *The London School of Economics and Political Science*, 16 september 2014 (<https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2014/09/16/despite-shifts-in-public-opinion-there-is-still-an-east-west-divide-on-lgbt-rights-in-europe/>). Geraadpleegd op 11 augustus 2019.

DE BRUYN, K., 'Islam en homoseksualiteit', *Merhaba*, (www.merhaba.be/kenniscentrum/interviews/islam-en-homoseksualiteit-een-ongemakkelijk-evenwicht). Geraadpleegd op 24 juli 2019.

DE FOER, S., 'Blanke terroristen steken elkaar aan: 'white terrorism' lijkt echte trend te worden', *De Standaard*, 4 augustus 2019 (https://www.standaard.be/cnt/dmf20190804_04543824). Geraadpleegd op 5 augustus 2019.

DIAMANT, J. en GARDNER, S., 'In EU, there's an East-West divide over religious minorities, gay marriage, national identity', *Pew Research Center*, 29 oktober 2018 (<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/10/29/east-west-divide-within-the-eu-on-issues-including-minorities-gay-marriage-and-national-identity/>). Geraadpleegd op 11 augustus 2019.

ESCOFFIER, J., 'Left-Wing Homosexuality: Emancipation, Sexual Liberation, and Identity Politics', *New Politics*, 2008 (<http://newpol.org/content/left-wing-homosexuality-emancipation-sexual-liberation-and-identity-politics>). Geraadpleegd op 2 april 2018.

European Parliament, 2018 (<http://www.europarl.europa.eu/the-president/en/newsroom/ep-president-speech-at-the-opening-of-the-house-of-european-history>). Geraadpleegd op 14 mei 2018.

HAYNES, J., 'Protest parents return to Parkfield School gates and say 'it's' not ok to be gay', *BirminghamLive*, 22 juli 2019 (<https://www.birminghammail.co.uk/news/midlands-news/protest-parents-back-parkfield-school-16554048>). Geraadpleegd op 25 juli 2019.

ILGA-EUROPE, *Our achievements and history*, video, oktober 2011 (<https://www.ilga-europe.org/who-we-are/what-ilga-europe/our-achievements-and-history>). Geraadpleegd op 11 augustus 2019

INGBER, S., 'Russian LGBT Activist Is Found Dead', *NPR*, 23 juli 2019 (<https://www.npr.org/2019/07/23/744420960/russian-lgbt-activist-is-found-dead-friends-say-she-was-threatened?t=1564392104628>). Geraadpleegd op 24 juli 2019.

JACKSON, R., 'War on Terrorism', *Britannica*, (<https://www.britannica.com/topic/war-on-terrorism>) . Geraadpleegd op 7 april 2019.

JANSSEN, N., 'Interview met Omar Nahas: een vooruitstrevend moslim/ Kif Kif', *Merhaba*, 12 november 2012 (<http://www.merhaba.be/kenniscentrum/interviews/interview-met-omar-nahas-een-vooruitstrevend-moslim-kif-kif>). Geraadpleegd op 2 augustus 2019.

KOROSTELEVA, E., *International Politics*, 2017 (<https://link.springer.com/article/10.1057/s41311-017-0128-7>). Geraadpleegd op 13 mei 2019.

LAMBAERTS, J., 'LGBTQ+-verhaal een ideologische kwestie', *VRTNWS*, 2019 (<https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/07/03/opinie-jonathan-labaerts/>). Geraadpleegd op 6 juli 2019.

LIPKA, M. en MASCI, D., 'Where Europe stands on gay marriage and civil unions', *Pew research Cente*, 30 mei 2019 (<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/05/30/where-europe-stands-on-gay-marriage-and-civil-unions/>). Geraadpleegd op 9 augustus 2019.

MAERTEN, M., 'De regenboogpin is niet neutraal', *VRTNWS*, 2019 (<https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/07/04/de-regenboogpin-is-niet-neutraal/>). Geraadpleegd op 6 juli 2019.

NINA, B., *Issues in Postcoloniality*, 2014 (<https://issuesinpostcoloniality.wordpress.com/2014/03/09/homonationalismhomo-orientalism-the-discursive-logic-of-the-other-other/>). Geraadpleegd op 11 mei 2018.

NSANZINEZA, A.V. en TORBEYNS, A., 'Als het over islam gaat, maakt rechts graag knuffelhomo's van ons', *Merhaba*, 25 mei 2018 (<http://www.merhaba.be/kenniscentrum/artikels/%E2%80%9Cals-het-over-islam-gaat-maakt-rechts-graag-knuffelhomo%E2%80%99s-van-ons%E2%80%9D>). Geraadpleegd op 23 juli 2019.

PATEL, K.K., [Thoughts on Europe], *Do we take the EU for granted?*, video, 10 mei 2019 (<https://www.youtube.com/watch?v=KK5fgukrmM>). Geraadpleegd op 12 augustus 2019.

PRADO, A., 'Muslim masculinities: an open process', *Merhaba*, 15 december 2011 (<http://www.merhaba.be/kenniscentrum/artikels/abstract-muslim-masculinities-open-process>). Geraadpleegd op 23 juli 2019.

SALHANI, C., 'Islam and the West: Clash of Civilizations?', *the Globalist*, 13 januari 2015 (<https://www.theglobalist.com/islam-and-the-west-clash-of-civilizations/>). Geraadpleegd op 20 juli 2019.

SCIPIO, L., 'homoseksualiteit in de islam', *Universiteit Leiden*, (<https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/customsites/Pre-UNiversity+Classes/archief/pre-islam-2016.pdf>). Geraadpleegd op 4 juli 2019.

SEZER, M., 'Istanbul's LGBT community holds small rally after march banned', *Reuters*, 30 juni 2019 (<https://www.reuters.com/article/us-gay-pride-turkey/istanbuls-lgbt-community-holds-small-rally-after-march-banned-idUSKCN1TV0Q1>). Geraadpleegd op 25 juli 2019.

SHEYHOLISLAMI, J., 'Critical Discourse Analysis', *Researchgate*, 2015 (https://www.researchgate.net/publication/228921006_Critical_discourse_analysis). Geraadpleegd op 11 april 2019.

SYRJÄMÄKI, S., 'What is conceptual history?', *Concepta*: international research school in conceptual history and political thought, (www.concepta-net.org/conceptual_history). Geraadpleegd op 4 juli 2019.

TAN, Y., 'Brunei implements stoning to death under anti-LGBT laws', *BBC NEWS*, 3 april 2019 (<https://www.bbc.com/news/world-asia-47769964>). Geraadpleegd op 25 juli 2019.

TAYLOR, C., 'Democratic exclusion – and its consequences', *Eurozine*, 2002 (<https://www.eurozine.com/democratic-exclusion-and-its-consequences-3/>). Geraadpleegd op 10 juni 2019.

TEKIN, C., 'Creating European Identity through History: Representations of the Past in Contemporary European Politics', *H/SOZ/KULT*, 10 september 2015 (<https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-6287>). Geraadpleegd op 9 augustus 2019.

VAN DER LINDEN, C., 'Geweld tegen homo's komt vooral van migranten', *Eindhovens Dagblad*, 3 augustus 2019 (<https://www.ed.nl/binnenland/geweld-tegen-homo-s-komt-vooral-van-migranten-en-nog-vijf-fabels-of-feiten~a6760292/>). Geraadpleegd op 5 augustus 2019.

VAN KERCKEM, K., 'Taboe op homoseksualiteit, betekent niet dat alle moslims homofob zijn', *Merhaba*, 17 november 2014 (<http://www.merhaba.be/kenniscentrum/artikels/taboe-op-homoseksualiteit-betekent-niet-dat-alle-moslims-homofob-zijn>). Geraadpleegd op 2 augustus 2019.

VAN KERCKEM, K., 'Trekken aan het slappe koord – hoe organisaties een steun kunnen zijn voor gelovige holebi's', *Merhaba*, 26 februari 2015 (<http://www.merhaba.be/kenniscentrum/artikels/trekken-aan-het-slappe-koord-hoe-organisaties-een-steun-kunnen-zijn-voor>). Geraadpleegd op 5 augustus 2019.

YAKOUB, J.B. en ZEMNI, S., 'Yakoub en Zemni over de inclusieve maatschappij', *Socius*, 20 mei 2019 (<https://socius.be/yakoub-zemni-over-de-inclusieve-maatschappij/>). Geraadpleegd op 9 augustus 2019.